

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ**

Зухра Мираҳмедова

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ АНАТОМИЯ
ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ВА УНИ
ТАРТИБГА СОЛИШ
МУАММОЛАРИ**

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
2010

Мазкур монография ўзбек тилининг анатомик терминларини тадқиқ этишга бағишланган. Унда термин ва терминология ҳақида баҳс юритилган, анатомик терминларнинг тарихига экскурс қилинган, терминларнинг ясалиш усуллари, ўз ва ўзлашма қатламлари аниқланган. Шунингдек, ишда анатомия терминологиясидаги камчиликлар аниқланиб, уларни бартараф этиш юзасидан тавсиялар берилган.

Монография мактаб, коллеж, лицей ўқувчилари ва ўқитувчилари, олий ўқув юртлари талаба ва муаллимлари, умуман, терминология масалалари билан шуғулланувчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

филология фанлари номзоди
А.П. МАДВАЛИЕВ

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор
Р. ДОНИЁРОВ

филология фанлари номзодлари
Н. МАҲКАМОВ, Д. ХУДАЙБЕРГАНОВА

Шартли қисқартмалар

- НАЛ** – Асқаров А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Ўзбекча-русча-лотинча анатомия луғати. Тошкент, 1964.
- АОА** – Аҳмедов Н.К. Одам анатомияси. Тошкент, 1987.
- КОА** – Кабанов А.Н. Одамнинг анатомия ва физиологияси дарслиги. Тошкент, 1954.
- ЗОА** – Зоҳидов Ҳ.З., Худойбердиев Р.Э., Алави Р.А., Аҳмедов К.Н. Одам анатомияси. Тошкент, 1968.
- ФОАА** – Логина А.В. Физиология билан одам анатомияси асослари. Тошкент, 1985.
- ОА** – Одам анатомияси (доц. С.А.Долимов таҳрири остида) 2 томлик. Тошкент, 1964.
- ТОА** – Тонков В. Одам анатомияси (В.Раҳимов таржимаси). I т. Тошкент, 1949; II т. Тошкент, 1950, III т. Тошкент, 1955.
- ХОА** – Худойбердиев Р.И. ва бошқалар. Одам анатомияси. Тошкент, 1975. 3-нашри, 1993.
- ХЎБ** – Худойбердиев Р.И. Ўзингизни биласизми? Тошкент, 1986.

СЎЗБОШИ

Республикаимиз мустақилликка эришганидан сўнг, барча соҳаларда бўлганидек, ўзбек тилшунослигида ҳам катта-катта ютуқларга эришила бошланди. Тилшунослигимизнинг барча соҳаларида назарий масалаларни тобора чуқурроқ, теранроқ тадқиқ этиш сари дадил қадамлар ташланмоқда, амалий жиҳатдан қатор ишлар юзага келмоқда. Кўплаб докторлик ва номзодлик диссертацияларининг муваффақиятли ҳимоя қилинганлиги, бир қанча монографияларнинг яратилганлиги, юзлаб мақолаларнинг эълон этилганлиги шундан далолат беради. Турли типдаги, яъни бир тилли, икки ва ундан ортиқ тилли, умумфилологик ёхуд терминологик луғатларнинг нашр этилганлиги ҳам тилшунослиримиз эришган ютуқларни ёрқин намойиш эта олади.

Ўзбек тилшунослигида эришилган мазкур ютуқлар билан кифояланиб қолмаслик керак, албатта. Чунки бу борада ҳали ўзининг ечимини топиши лозим бўлган муаммолар бир талай. Демак, ўзбек тили бўйича амалга оширилиши лозим бўлган катта-катта вазифалар турибди. Бундай вазифалар нималардан иборат эканлиги Республикаимиз Президенти Ислом Каримовнинг қуйидаги сўзларида аниқ белгилаб берилган:

“Биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий ишлашимиз зарур. Айниқса, фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий луғатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиздир”¹.

---

¹ Ислом Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 87-бет.

Кўринадики, терминшунослар бажариши лозим бўлган вазифалар ҳам аниқ. Фан ва техника, ишлаб чиқариш жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган ҳозирги ижтимоий-сиёсий ҳаётда рўй бераётган улкан ўзгаришлар, таълим-тарбия тизимида содир бўлаётган янгиликлар каби қатор **экстралингвистик** омилларни ифодаловчи тушунчалар бевосита терминлар билан боғлиқдир. Шундай экан, терминологик тадқиқотларни янада кучайтириш, терминологиянинг назарий муаммоларига алоҳида эътибор қаратиш, терминологик луғатлар тузиш ва нашр этиш ишини йўлга қўйиш масалаларини ҳал қилиш кўрсатилган вазифаларни бажариш сари қўйилган қадам ҳисобланади.

Маълумки, таълим тизимида қатор фанлар билан бирга одам анатомияси фани ҳам ўқитилади. Шу боис мазкур фан бўйича дарсликлар ва ўқув қўлланмалари яратилган ва яратилмоқда. Бундан ташқари, анатомия бўйича илмий тадқиқот ишлари ҳам олиб борилади. Тиббиёт соҳасидаги амалий фаолиятда анатомик тушунчалар билан иш қўрилади. Буларнинг барчасида, яъни ўқиш-ўқитиш, информация алмашувда, табиийки, махсус терминлардан фойдаланилади. Мазкур жараёнда анатомик терминларнинг ихчам, қисқа бўлишидан ташқари анатомияга оид тушунчаларни тўғри ва аниқ ифодалай олиши ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу жараёнда анатомия терминологиясининг ўзига хос муаммолари борлиги ҳам маълум бўлади. Бундай муаммоларни ечиш учун эса махсус тадқиқот иши олиб бориш зарурати аёнлашади. Шу нуқтаи назардан ўзбек тилининг анатомия терминологиясини монографик планда тадқиқ этиш лозим деб топилди.

Ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади ўзбек анатомия терминологиясида йўл қўйилган ноаниқликларни, ҳар хилликларни аниқлаш ва уларни тартибга солиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Шундай йўлдан борилганда, ишимиз келгусида анатомия бўйича мукамал дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратишда, илмий тадқиқотлар олиб боришда ўз самарасини беради, деган умиддамиз.

ТЕРМИН ВА ТЕРМИНОЛОГИЯ МУАММОЛАРИ

Илм-фан ва техника жадаллик билан ривожланаётган ҳозирги даврда янгидан-янги тушунчаларнинг пайдо бўлаётганлиги туфайли ўзбек тилининг хилма-хил терминологик тизимлари қарор топа бошлади. Шу муносабат билан термин ва унинг таърифи муаммоси ҳозирги тилшунослик, жумладан, лексикология, терминологиянинг ҳал этилиши лозим бўлган асосий масалаларидан бири бўлиб қолмоқда. Термин ҳамда терминологиянинг у ёки бу масалалари ечимини топиш фан ва техниканинг тегишли соҳалари учунгина эмас, балки тилшунослик учун ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтамыз.

Гарчи, умумтилшуносликда термин муаммоси назарий жиҳатдан анча ўрганилган бўлса-да, унинг таърифи, терминлар ва термин бўлмаган лексема ва сўзларнинг ўзаро фарқланувчи белгилари, терминнинг таркиби сингари масалалар ҳали етарлича ўрганилган ва ҳал қилинган, деб бўлмайди. Бундай ҳолат ўзбек тилшунослиги ва терминологиясига ҳам тааллуқлидир.

Таъкидлаш жоизки, терминнинг таърифи масаласида ҳали баҳсталаб ўринлар мавжуд. Жумладан, биргина “термин” тушунчасининг ўзи ҳақида кўплаб таърифлар мавжуд бўлиб, уларда терминнинг хусусиятлари турлича белгиланган. Баъзи тадқиқотчилар терминнинг номинативлиги (аташ, номлаш хусусияти)ни биринчи ўринга қўяди: “Термин сифатида намоён бўлувчи сўзнинг алоҳида, махсус вазифаси аташдир”¹. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса терминнинг дефинитив (аниқловчилик) хусусиятини, яъни унинг тушунча билан алоқасини алоҳида ажратиб кўрсатади. “Ҳаммага маълумки, сўз, энг аввало, номинатив ёхуд дефинитив вазифани бажаради, яъни агар сўз энг аниқ бир белги воситаси бўлиб хизмат қилса, оддий белги ҳисобланади, агар мантиқий таъриф воситаси бўлса, илмий термин ҳисобланади”². Аксар тадқиқотчилар эса тер-

---

¹ Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языковедению. М., 1939. С.6.

² Виноградов В.В. Вступительное слово на Всесоюзном терминологическом совещании// Вопросы терминологии. М., 1961. С.16.

минларнинг дефинитивлигини уларнинг асосий вазифаси деб кўрсатадилар¹.

Лексикологик ҳамда терминологик тадқиқотларнинг баъзиларида терминлар махсус қўлланиш доирасида ишлатиладиган лексик бирликлардир, деб қараш одат тусига кирган. Кўпчилик тилшунослар² шуни қайд этадиларки, термин, энг аввало, тилнинг лексик системасида тенг ҳуқуқли аъзо ҳисобланади; у бир маъноли бўлиши ҳамда фан, техника ва маданиятнинг у ёки бу соҳасидаги муайян тушунчани аниқ ифода этиши зарур. Терминологик тизимлар ягона лисоний тизим доирасида юзага келади ва ривожланади ҳамда унинг умумий қонуниятларига бўйсунди. Термин билан сўз (нотермин) ўртасида ўтиб бўлмас чегара йўқ, улар ўртасида “шаклан ҳам, мазмунан ҳам”³ жиддий бир тафовут йўқ, аслида термин ҳам сўздир, фақат “сўзнинг махсус, алоҳида туридир”⁴.

Шундай қилиб, термин оддий сўз бўлиб, “тилга алоқадор бирон-бир ҳодиса унга бегона эмас”⁵. Бироқ шу билан бирга, “терминлар алоҳида вазифа бажарувчи сўзлардир”⁶. Улар махсус белгиларга эга бўлади. Бу, биринчи навбатда, терминнинг оддий сўзга нисбатан ўта тор маънога эгаллиги, маъно чегараларининг анча аниқ ва равшанлиги билан изоҳланади⁷. Синонимия, айниқса, кўп маънолиликнинг бўлмаслиги ҳамда бир маънолиликка интилиш терминнинг ўзига хос хусусиятлари саналади.

Бизнингча, “термин” тушунчасига юкланган мазмун қуйи-

---

¹ Реформатский А.А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологии. М., 1961. С.47; Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии // Терминология и норма. М., 1992. С.11.

² Виноградов В.В., Винокур Г.О., Даниленко В.П., Реформатский А.А. ларнинг юкорида кўрсатилган асарлари; Кузькин Н.П. К вопросу о сущности термина // Вестник ЛГУ. №20. Серия истории, языка и литературы. Вып. 4. Л.,1962; Моисеев А.И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970 ва б.

³ Кузькин Н.П. Кўрсатилган асар. 145-бет.

⁴ Винокур Г.О. Кўрсатилган асар. 3-бет.

⁵ Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С.124.

⁶ Винокур Г.О. Кўрсатилган асар. 3-бет.

⁷ Бурдин С.М. О терминологической лексике // Филологические науки. 1958, №4. С.58.

даги белгиларга асосланиши керак, чунки бу таъриф терминни умумистеъмолдаги сўздан фарқлаш учун етарлидир, деб ҳисоблаймиз: “1) термин – умумодабий тилнинг муҳим лексик қатламларидан бири бўлмиш фан, техника, ишлаб чиқариш, касб-хунарларга оид тушунчаларни ифодаловчи махсус луғавий birlik (сўз ёки сўз бирикмаси)дир; 2) термин махсус нарса, ашё ёки мавҳум тушунчанинг ўзига хос номидир; 3) термин учун муайян таъриф (дефиниция) зарур, бу таъриф тегишли тушунча мазмунини аниқроқ ифодалашга, тушунчаларнинг бирини иккинчисидан чегаралаб ажратишга, айна маҳалда маълум тушунчани муайян таснифий қаторга жойлаштиришга имкон яратувчи белгиларни равшанроқ кўрсатишга ёрдам беради”¹.

Демак, терминология муайян фаннинг тушунчалар тизими билан ўзаро муносабатда бўлган терминлар тизими сифатида таърифланади. Терминологик тизимлар фан тараққиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Умумистеъмолдаги сўзлардан фарқли равишда терминларнинг қўлланиши маълум назорат остида бўлади.

“Терминлар “пайдо бўлиб қолмайди”, аксинча, уларнинг зарурияти англанган ҳолда, “ўйлаб топилади”, “ижод қилинади”². Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда, терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, махсус сўз-термин ўз терминологик маъносида ва ўз “терминологик майдони”да³ қўлланар экан, унинг айна маъноси сақланиб қолаверади. Бироқ полисемантик терминларнинг муайян маъноси ажратиб кўрсатилганда, улар контекст орқали аниқланади.

Терминшуносларнинг терминнинг асосий вазифаси ва хусусияти ҳақидаги, яъни терминнинг номинативлиги ёки дефинитивлиги ҳақидаги баҳсини таҳлил этган ва уни давом эттирган ҳолда, бу масала кўп ҳолларда муайян лисоний birlikнинг термин ёки номен (атама) эканлиги билан боғлиқ бўлса керак, деган фикрни билдирмоқчимиз. Чунки номенклатура (номенлар йиғиндиси) терминологиядан фарқли равишда “бутунлай мавҳум ва шартли рамзлар тизими бўлиб,

¹ Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977. С.90.

² Винокур Г.О. Кўрсатилган асар. 24-бет.

³ Реформатский А.А. Кўрсатилган асар. 51-бет.

уларнинг бирдан-бир вазифаси “нарса ва буюмларни ушбу нарсалар билан иш кўрувчилар эҳтиёжларига билвосита алоқада кўрсатишдан иборатдир. Муайян буюм нима учун ундай эмас, бундай аталганлиги номенклатура ифодалари учун маълум даражада аҳамиятсиз бўлгани ҳолда, маъно билдирувчи ички шаклга эга бўлишга интилувчи термин учун бу жуда муҳим масаладир”¹. Терминология ва номенклатурани фарқлаш зарурлиги ҳақидаги фикрни ривожлантирган А.А. Реформатский номенклатуранинг сон-саноқсиз бўлиши, терминларнинг эса муайян саноққа эгаллигини уқтириб ўтади².

Яқин вақтларгача терминлар ҳам, номенлар ҳам бир бутун система сифатида қаралиб, улар терминология ва номенклатурага ажратилмас эдики, натижада бир қатор тадқиқотчилар уларни бир-биридан ажратиш заруратини умуман рад қиладилар³. Шу сабабдан баъзи ҳолларда “кимё терминологияси”, “ботаника терминологияси” каби терминлар қўлланса, бошқа ўринларда “кимё номенклатураси”, “ботаника номенклатураси” сингари терминлардан фойдаланилган. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам терминлар билан номенлар аралаш ўрганилаверган. Ушбу тадқиқот объекти бўлган анатомик терминологик системада ҳам худди шу аҳволни кўриш мумкин. Масалан, “халқаро анатомик номенклатура” дейилгани ҳолда, “Анатомия терминлари” лугатлари тузилади. Бироқ ҳар икки ҳолда ҳам умумий материал терминлар ва номенлардан иборат бўлиб қолаверади.

Қайд этиш керакки, терминнинг таърифи ва унинг асосий белгиси ҳақида ягона фикр бўлмагани сингари, термин ва номен ўртасидаги фарқ, чегара ҳақидаги масала ҳам ечилмай қолмоқда. Шунга қарамай, айрим тадқиқотчилар бу масалани хусусий тарзда, яъни маълум бир фан соҳаси доирасида, махсус адабиётларни таҳлил қилган ҳолда ўрганиб чиқишга ҳаракат қилишган. Масалан, А.П. Мадвалиев “Ўзбек кимё терминологияси ва уни нормалаштириш масалалари” мавзуидаги номзодлик диссертациясида ўзбек кимё терми-

---

¹ Винокур Г.О. Кўрсатилган асар. 8-бет.

² Реформатский А.А. Кўрсатилган асар. 47-49-бетлар.

³ Веселов П.В. Номенклатурное наименование и научно-технический термин // Стандартизация. 1965, №12. С.31; Моисеев А.И. Кўрсатилган асар. 132-133-бетлар.

нологияси мисолида терминология ва номенклатуранинг, термин ва номеннинг фарқли жиҳатларини тўғри кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Шу билан бирга, терминология ва номенклатуранинг бир-бирига яқин алоқада бўлишини, бир тоифанинг иккинчи тоифага доим ўтиб туришини аниқ мисоллар билан исботлаб, “ўртадаги бундай қарама-қаршиликка қарамай, терминлар ва номенлар ягона терминологик системанинг таркибий қисмларидир”,¹ деган хулосага келади.

Терминология ва номенклатуранинг ўзаро фарқли томонларини ҳисобга олган ҳолда, ишимизда термин ва номенклатуранинг ягона терминологик тизим сифатида қараш лозим, деб ҳисоблаймиз. Шундай йўл тутилганда, улар ягона тизим ичида бўлгани сабабли, муайян терминологик тизимнинг ривожланиш тарихини ҳам яхлит ўрганиш мумкин бўлади. Қолаверса, анатомик терминологик тизимни тартибга солиш терминларни ҳам, номенларни ҳам тартибга солишни назарда тутади.

Терминнинг тузилиши масаласи, яъни унинг неча қисмдан иборат бўлиши — ихчам-ноихчамлиги ҳам баҳсталаб масалалардан бўлиб, бу ҳодисанинг ижобий ёки салбий эканлиги ҳақида аниқ бир фикр билдирилмаган. Маълумки, терминга нисбатан қўйиладиган, лекин амалда ҳар доим ҳам эришиб бўлмайдиган талаблардан бири — унинг ихчам бўлиши талабидир. Ҳатто терминга берилган дастлабки таърифларда ҳам унга яқка сўз сифатида, шунда ҳам, асосан, от туркумига мансуб сўз сифатида қаралган. Кейинги йилларда қатор муаллифлар томонидан терминга берилган таърифларда унинг муайян фан соҳасига оид тушунчаларнинг ифодаси бўлган сўз ва сўз бирикмаси эканлиги таъкидланади². Шуниси ҳам борки, терминга берилган таърифларда термин сифатида ишлатилаётган бирикмаларнинг таркиби, яъни унинг неча қисм (компонент)дан иборат бўлиши ҳақида аниқ маълумот берилмаган. Ваҳолонки, аксарият терминологик ти-

¹ Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации: Дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1986. С.3-8.

² Климовицкий Я.А. Некоторые вопросы развития и методологии терминологических работ в СССР. М., – Л., 1967. С.34; Даниленко В.П. Русская терминология. С.90; Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2002. 104-бет.

зимларда икки, уч қисмдан иборат терминлар билан бир қаторда, беш, олти, етти, ҳатто ундан ҳам ортиқ қисм (компонент)лардан ташкил топган терминларни учратиш мумкин. Масалан, ўзбек кимё терминологиясида 94 фоиз икки қисмли бирикма термин билан бирга, беш, олти қисмдан иборат термин ҳам бор экан¹. Бу далилни қувватлаб шуни қайд этамизки, ўзбек тилининг анатомия терминологиясида ҳам *катта болдир суягидаги кичик болдир суяги тушадиган кемтик, тирсак суяги билан кафт усти суяклари ўртасидаги олдинги бойлам* сингари 6-8 компонентли бирикма терминлар мавжуд². Ҳатто айрим манбаларда терминларнинг 15 компонентдан иборат бўла олиши ҳақида ҳам маълумотлар бор³.

Терминологик бирикмаларнинг таркиби, яъни уларнинг қисмлари нечтагача бўлиши кейинги йилларда тилшуносларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этмоқда. Бу масалага дастлаб эътибор берганлардан бири В.П. Даниленко кўп компонентли бирикма терминларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини кўрсатиб, бундай терминлар тушунча ҳақида кўпроқ ахборот бериши, улар ёрдамида тушунчанинг кўп миқдордаги зарурий белгиларини ифодалаш мумкинлигини уқтиради. Шу билан бирга, уларнинг узундан-уzun бўлиши туфайли, қўллашда ноқулай эканлиги, баъзан уларнинг таърифга тенг келиб қолишини ҳам таъкидлайди. Муаллиф бирикма терминларнинг (узунлик) чегараси чексиз бўла олмайди, улар рус тилининг аъъанавий отли бирикмалари доирасида амал қилиши зарур⁴, деб ҳисоблайди.

Юқорида айтилган фикрлар кейинчалик бошқа бир қатор тилшунослар ва мутахассислар томонидан у ёки бу даражада маъқулланган бўлса-да,⁵ улар ҳам терминнинг кўп ком-

¹ Мадвалиев А.П. Кўрсатилган диссертация. 72-бет.

² Аскарлов А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Лотинча-ўзбекча-русча нормал анатомия луғати. Тошкент, 1964. 101-123-бетлар

³ Лейчик В.М. Люди и слова. М., 1982. С.85.

⁴ Даниленко В.П. Об одной модели терминов-словосочетаний // Научно-техническая терминология. М.: Наука, 1979, №10. С. 11-12.

⁵ Квитко Н.С. Термин в научном документе. Львов, 1976; Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания. 1981, №2; Коготкова Т.С. Опыт лингвистического описания одной терминисистемы // Культура речи в технической документации. М., 1982; Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. М., 1989 ва б.

понентлилиги ҳақидаги масала тўғрисида бирор янги фикр билдирмасдан, бор фактларнигина қайд этиб ўтганлар, холос. Фақат В.П. Даниленко кейинроқ бу масалага яна бир марта тўхталиб, уни “тузилиши жиҳатидан мураккаб бирикма терминларни табиий ҳол, одатдаги терминлар деб баҳолаш мумкин эмас. Аслида, булар қутулишимиз зарур бўлган нотабиий ҳодисадир”¹, деб баҳолайди.

Ҳақиқатан ҳам кейинги йилларда миқдоран ортиб бораётган кўп қисмли бирикма терминлар тушунча мазмунини тўлароқ ифодалаётган бўлса-да, уларни қўллаш ва эсда сақлаб қолиш ноқулайдир. Аслини олганда, бундай бирикма терминлар икки, нари борса уч қисмдан иборат бўлиб, улар тегишли белгиларни тўлароқ акс эттириш мақсадида айрим аниқловчи, сифатдош кабиларни қўшиш орқали ҳосил қилинган. Бу нарса тушунчани ифодалашнинг дастлабки босқичига хос ҳолатдир. Кейинчалик тушунча ҳақида муайян тасаввур ҳосил бўлгач, у қадар аҳамиятсиз белгиларни ифодалаган қисмлар қисқартирилиши ва термин ихчамроқ ҳолга келтирилиши мумкин. Бироқ бу жараён бошбошдоқлик, таваккалчилик асосида эмас, балки маълум меъёрлар, принциплар асосида амалга оширилиши лозим. Шунга кўра, ишимизда терминга қўйилган ҳар икки талаб (қисқалик ва аниқлик)га риоя қилган ҳолда, айрим кўп (тўрт ёки беш) қисмли анатомик бирикма терминларни ҳам таҳлил этиш ва уларни тартибга солиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Ўзбек тилшунослигида терминларни назарий томондан ўрганиш, уларни тартибга келтириш масалалари XX асрнинг 20-йиллари ўрталаридан бошланган. Зеро, аввал амалга оширилган айрим лексикографик ишларни ҳисобга олмаганда, ўзбек тилини илмий асосда ўрганиш, ўзбек тилшунослигининг фан сифатида юзага келиши ҳам шу даврдан бошланган. Албатта, терминларни ўрганиш эҳтиёжи ўз-ўзидан келиб чиққан эмас: бунга барча билим соҳалари бўйича ўзбек тилида таълим беришни йўлга қўйиш, билим соҳаларининг сезиларли даражада ривожлана бориши, илмий тафаккур доирасининг кенгайиши, турли қўлланма ва дарсликларни яратиш ишларининг бошланиши ўзбек тили луғат таркибининг бойиб бориши, бинобарин, тилда терминларнинг кўпайиб бориши каби омиллар

---

¹ Даниленко В.П. Русская терминология. С.133.

сабаб бўлган. Бу эса уларни ҳар томонлама ўрганиш ва тартибга келтириш заруриятини келтириб чиқарди.

Термин ва терминологияларнинг таърифи ва тавсифи хусусидаги баҳсларни якунлаб, академик А.Ҳожиевнинг махсус луғатида “термин” ва “терминология” терминларига берилган изоҳларни келтириб ўтишни лозим деб топдик:

Термин (*лот.* terminus — чек, чегара, чегара белгиси). Фан, техника ва бошқа соҳага оид нарса ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган, ишлатилиш доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз ёки сўз бирикмаси; атама. Терминлар бир маъноли бўлиши, экспрессивлик ва эмоционалликка эга бўлмаслиги каби белгилари билан ҳам умумистеъмолдаги сўзлардан фарқланади...

Терминология (*termin* + *logos* — сўз, таълимот). 1. Бирор илм, касб ва б. соҳага оид терминлар мажмуи. Мас., грамматик терминология, санъат терминологияси ва б.¹

Ўйлаймизки, бу таърифларда “термин” ва “терминология” тушунчаларининг моҳияти тўғри ва аниқ очиб берилган.

Турли фан соҳаларига оид терминлар ўзбек тилшунослигида дастлаб XX асрнинг 20-30-йилларида, аксар ҳолатларда, соф амалий мақсадларни кўзлаб ўрганилган. Тўғри, бу даврда терминнинг хусусияти ҳақида, у ёки бу терминни қандай қўллаш ҳақида, русча-байналмилал ва арабча, форсча ёки умумтуркий истилоҳ (термин)ларнинг афзаллиги ҳақида бир қатор мақолалар,² У.Турсуннинг рисоласи³ эълон қилинган. Бироқ бундай мақола ва асарлар ўша даврдаги кескин мафкуравий, сиёсий кураш руҳи билан боғлиқ бўлганлиги натижасида терминология, умуман, тил масалаларининг лингвистик нуқтаи назардан ҳал этилишида бир қатор хатоларни ҳам келтириб

---

¹ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент, 2002. 104-бет.

² *Бу ҳақда қаранг:* Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 г. (стенографический отчет). Баку, 1926; Тил-имло конференцияси материаллари. 1929 йил майнинг 15-23 кунларида Самарқандда бутун Ўзбекистон микёсида тўпланган... конференциянинг тўла хисоботи. – Тошкент, 1932; Тил-имло масалалари (мақолалар тўплами). Тошкент-Самарқанд, 1926; Жаббор С. Ўзбек кимё номенклатураси тўғрисида // Социалистик илм ва техника. 1933. 2-3-сон; Иброҳимов С. Тил-термин масалалари // Қурилиш. 1931, 3-сон ва бошқалар

³ Улуғ Турсун. Терминология масалалари. Тошкент, 1933.

чиқарган эди. Шундай бўлса-да, бу даврда терминлар аксар ҳолатда амалий жиҳатдан ўрганилди, кўплаб фан соҳаларига доир бир тилли, кўп тилли терминологик луғатлар яратилди¹.

Ўзбек тилшунослигида турли фан соҳаларига оид терминологик тизимларни лингвистик жиҳатдан ҳар томонлама (ҳам илмий, ҳам амалий) ўрганиш Иккинчи жаҳон урушидан кейин, асосан, ўтган асрнинг 50-йилларидан кейин изчил тус ола бошлади: термин ва терминологиянинг назарий асослари лингвистик жиҳатдан таҳлил этилган номзодлик диссертациялари юзага келди, мукамал терминологик луғатлар яратишга киришилди, айрим мақолалар эълон қилинди².

Ҳозирги даврда ўзбек тилшунослигида турли фан соҳалари терминлари хийла жадаллик билан ўрганилмоқдаки, бу нарса фан соҳаларининг ривожланиши ва фан ютуқларининг ишлаб чиқаришга татбиқ этилиш даражаси, бинобарин, терминларнинг ривожланиши ва бойиб бориши билан чамбарчас боғлиқдир. Терминларни атрофлича татқиқ этиш билан уларни тартибга солиш ва барқарорлаштириш сингари амалий масалаларга ҳам катта эътибор берилмоқда. Ўзбек тилшунослигида ҳозиргача терминология масалаларига бағишланган қирқдан ортиқ докторлик ва номзодлик диссертациялари ёқланди, ўнлаб монография, рисола ва юзлаб илмий-назарий мақолалар эълон қилинди, юздан ортиқ тер-

---

¹ Тўрақулов Н. Рус-ўзбек тилларининг ижтимоий-сиёсий луғати. Тошкент, 1922; Ҳасан М. Ўзбекча сиёсий-ижтимоий луғат. Самарқанд-Тошкент, 1926; Ғози Олим Юнус. Русча-ўзбекча қисқа ҳуқуқий ва сиёсий луғат. Тошкент, 1926; Қисқача русча-ўзбекча ҳарбий истилоҳлар, қўмондалар ва иборатлар луғати. Тошкент, 1928;1931; Ниёзий Ҳ. Русча-ўзбекча математика терминлари. Тошкент, 1932; Қори Ниёзий Т.Н. Русча-ўзбекча математика терминлари сўзлиги. Тошкент-Боку, 1933; Сайфулмулук Н. Русча-ўзбекча ботаник терминлар луғати. Тошкент-Самарқанд, 1934; Нажиб Амир. Назарий механика терминлари. Тошкент-Самарқанд, 1935; Иброҳимов О. География атамалари. Тошкент, 1935 ва б.

² Яғудаев М.Д., Маллин Р.Х. О физической терминологии // Известия АН УзССР, 1951, №1; Усманов А. Вопросы узбекской научной терминологии // Вопросы изучения языков Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1952; Ўзбек орфографияси ва терминологиясига доир масалалар. Тошкент, 1952; Маматов Н. Ўзбек пахтачилик терминологияси (номзодлик диссертацияси). Тошкент, 1955. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. М., 1987. С. 7-28.

минологик луғатлар чоп этилди¹. Терминшунослардан С.Иброҳимов, У.Турсунов, О.Усмонов, Ҳ.Ҳасанов, Н. Маматов, С.Акобиров, Р.Дониёров, Ҳ.Жамолхонов, Н.Қосимов, Д.Бозорова, Э.Назирова, А.Қосимов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов М.Абдиев ва бошқалар ўз илмий мақолалари, амалий тавсиялари билан ўзбек терминологияси ривожига у ёки бу даражада ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар².

Ўтган асрнинг охирларидан терминологиянинг амалий ва назарий жиҳатларини янада чуқурроқ ўрганиш, терминларни қўллашни тартибга солиш давлат аҳамиятидаги масалага айлана бошлади. 1984 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси Президиуми қошидаги Республика муассасалараро терминология комиссияси (РМТК)нинг ташкил этилиши, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонунининг қабул қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошида Республика атамашунослик қўмитасининг иш бошлаши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Терминология масалаларига бағишлаб республика миқёсида бир неча илмий-амалий, илмий-назарий конференцияларнинг ўтказилиши фикримизнинг яққол далилидир³.

---

¹ Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабоп луғат. Тошкент: Шарк, 1998. 320-б. Юридик атамалар қомусий луғати, Тошкент: Шарк, 2003. - 432б; Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. II жилд, Тошкент: Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003; Фалсафа. Қисқача изоҳли луғати. Тошкент: Шарк, 2004; Қосимов А., Қосимова М. Инглизча-ўзбекча-русча, ўзбекча-инглизча-русча анатомик терминлар луғати. Тошкент: Мехридарё, 2006. Мираҳмедова З., Хонбобоева Г. Қисқача русча-ўзбекча иктисодий терминлар ўқув луғати. Тошкент: Молия, 2004 ва б. Кейинги 90 йил мобайнида Ўзбекистонда чоп этилган терминологик луғатлар ҳақида қаранг: Мадвалиев А. Термин-терминологик луғати – изоҳли луғат // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008, 6-сон. 54-67-бетлар.

² Мазкур олимларнинг энг муҳим илмий ишлари ушбу ишнинг библиография қисмида кўрсатилган.

³ Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари. I Республика терминология конференцияси материаллари. Тошкент: Фан, 1986; Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 3-4-чиқарув. Тошкент: Фан, 1990; Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 5-6-чиқарув. Тошкент: Фан, 1992; Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 7-8-чиқарув. Тошкент: Фан, 1992; Ўзбек тили атамашунослиги. Ахборот. 9-10-чиқарув. Тошкент: Фан, 1993.

Мазкур муассасаларнинг фаолияти натижасида бир қадар суствлашиб қолган терминологик ишлар анча жонланиб кетди. Натижада республика миқёсида терминология масалаларига бағишланган бир неча илмий-амалий, илмий-назарий конференция ва анжуманлар ташкил этилди. Бу йиғинларда қилинган маърузаларнинг мақолалар тарзида нашр этилганлиги муҳим аҳамиятга молик бўлди. Масалан, 1986 йилнинг май ойида бўлиб ўтган “Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт перспективалари” деб аталган I Республика терминология конференцияси материаллари шу ном билан нашр этилди. Унда маърузачиларнинг ўзбек тили терминологиясининг турли масалаларига бағишланган 65 та мақола тезислари эълон қилинди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, пахтачилик, ботаника, тилшунослик, адабиётшунослик, математика, физика, техника, муסיқа, доришунослик, тиббиёт, кимё, электротехника, халқ амалий санъати турлари ва бошқа соҳаларга доир терминлар лингвистик жиҳатдан муфассал ўрганилган, уларни тартибга келтириш юзасидан муайян тавсиялар ишлаб чиқилган бўлса-да, ҳали ўзбек терминологиясининг умумназарий масалалари борасида яхлит бир монография юзага келмаган. Бунинг асосий сабаби, бизнингча, биринчидан, ўзбек тилидаги мавжуд терминологик тизимларнинг шаклланиши, ривож ва бойиб бориши бир хил даражада эмаслиги бўлса, иккинчидан, баъзи фан соҳалари терминологияларининг ҳалигача яхши ёки умуман ўрганилмаганлигидадир. Ўзбек тилининг деярли ўрганилмаган терминологик тизимларидан бири — анатомия терминологиясидир.

Лексикология ва терминология соҳасидаги тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсоннинг маиший турмуши, кундалик ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган тил бирликлари инсоннинг ўзи сингари қадимийдир. Улар барқарор хусусиятга эга бўлиб, деярли турли лисоний ўзгаришларга учрамаган. Қариндош-уруғчилик, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини акс эттирувчи, шунингдек, киши аъзоларини билдирувчи, яъни анатомик терминлар ҳам шулар жумласидандир.

Ҳар соҳада бўлганидек, албатта анатомик терминларни ҳам тўплаш, ўрганиш ва тартибга солиш зарурияти бор. Бу борада XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмида халқаро миқёсда катта ишлар амалга оширилди. Герма-

ния анатомларининг ташаббуси билан анатомик терминларни ўрганиш ва уларни тартибга солиш юзасидан амалий ишлар олиб борилди. 1895 ва 1935 йилларда Базель ва Йена шаҳарларида Германия анатомлар жамияти томонидан анатомик номенклатура тасдиқланди. Бироқ бу номенклатура халқаро миқёсда қабул қилинмай қолди. Мазкур номенклатура фақат 1955 йилдагина қайта ишланиб, такомиллаштирилган ҳолда қабул қилинди ва Париж анатомия номенклатураси (PNA) деган ном олди. Айни Париж анатомия номенклатураси рус анатомлари томонидан ўрганиб чиқилди ва 1956 йилда собиқ Иттифок анатомлари ҳамда гистологлари жамиятининг Харьковда бўлиб ўтган пленумида қабул қилинди¹.

Инсон танаси аъзоларини ифодаловчи лексемалар, аниқроғи, анатомик терминлар барча тилларда, жумладан, ўзбек тили лексикасида муайян мавқега эга. Шунга қарамай, мазкур терминологик қатлам ўзбек тилшунослигида лисоний нуқтаи назардан батафсил ўрганилган дея олмаймиз. Тўғри, туркий тиллар доирасида ҳам шу масалага бағишланган тадқиқотлар юзага келган. Масалан, Д.Х.Бозорованинг туркий тилларда тана қисмлари номлари семантикасига бағишланган номзодлик диссертацияси,² Ф.Т. Исхақовнинг туркий тиллардаги бир қатор анатомик терминларнинг қиёсий тадқиқига доир мақоласи,³ В.Д. Колесникованинг анатомик терминларда қадимги олтойча шаклларни аниқлашга қаратилган ишлари шулар жумласидандир⁴.

К. Жидебаевнинг номзодлик диссертацияси қозоқ тилидаги анатомик терминларни лингвистик таҳлил қилишга бағишланган⁵. Унинг биринчи бобида қозоқ тилидаги инсон танаси аъзо-

---

¹ Асқаров А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Лотинча-ўзбекча-русча нормал анатомия луғати. Тошкент: Ўздавмеднашр, 1964. 3-бет.

² Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела в тюркских языках: Автореф.дисс. канд. филол. наук. М., 1966.

³ Исхақов Ф.Т. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков // Исследования по сравнительной лексикологии алтайских языков. Л., 1972.

⁴ Колесникова В.Д. К характеристике названий частей тела в алтайских языках. Л., 1972; К характеристике названий частей тела человека в тунгусо-манчжурских языках. Очерки... Л., 1972.

⁵ Жидебаев К. Анатомические названия в казахском языке. Автореф. дисс. канд. филол.н. Алма-Ата, 1977.

лари номларининг тарихий-этимологик, семантик таҳлили берилган, айрим ўринларда бундай номлар бошқа туркий тиллардаги терминлар билан қиёсланган. Иккинчи боби анатомик терминлар морфологик таҳлиliga қаратилган, учинчи боби эса идиомалар, иборалар ва бошқа бирикмалар таркибидаги анатомик терминлар таҳлилидан иборат. Кўриниб турибдики, К.Жидебаевнинг диссертациясида анатомик терминлар кўпроқ уларнинг адабий тилда қўлланиши нуқтаи назаридан ўрганилган. Ишнинг номида “анатомик терминлар” эмас, балки “анатомик номлар” бирикмаси қўлланган ва унда анатомик терминлар соҳасидаги камчилик ва нуқсонларни аниқлаш ҳамда уларни тартибга солиш юзасидан бирон-бир тавсия берилмаган.

Ўзбек тилшунослигида анатомик терминлар ҳанузгача маҳсус терминологик тизим сифатида ўрганилмаган. Баъзи ишларда, мақолаларда айрим тана аъзолари номлари, таҳлил қилинган бўлса-да, улар терминологик талаблар асосида эмас, балки адабий тил нуқтаи назаридан, сўзнинг маъновий хусусиятлари жиҳатидан ўрганилган. Масалан, Б.Жўраевнинг номзодлик диссертацияси айрим тана аъзолари номларини, хусусан, *бош*, *кўз*, *оғиз*, *юз*, *тил* сўзлари (анатомик терминлар)-ни умуми адабий тилдаги кўп маънолилиқ нуқтаи назаридан ўрганишга бағишланган¹. Кўринадики, мазкур ишда бу каби лексемаларнинг кўплаб хусусиятлари ўз ифодасини топмаган.

Шу жиҳатдан ҳам фан ва техника тараққиётининг ҳозирги босқичида анатомик терминларни лингвистик тадқиқ этиш ўзбек тилшунослигидаги баъзи муаммоларни ҳал этишга ёрдам беради.

Қисқаси, ўзбек тилининг ҳозирги анатомик терминологиясини тадқиқ этиш умумтерминологик тадқиқотларнинг яратилишига ўзига хос ҳисса бўлиб қўшила олади.

---

¹ Джураев Б.А. Структурно-семантическое исследование многозначных слов современного узбекского языка (на материале соматической лексики). Автореф. дисс. канд.филол.наук. Ташкент, 1985.

І БОБ

АНАТОМИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ТАРИХИ ВА МАВЗУИЙ ГУРУҲЛАРИ

1.1. Тараққиёт босқичлари

Табиат ва жамиятдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса ўзининг келиб чиқиш ҳамда ривожланиш тарихига эга. Бинобарин, тадқиқотчи муайян бир мавзунини танлаб, уни лисоний нуқтаи назардан ёритишга интилар экан, ўз тадқиқотини мавзу объектнинг тарихи, келиб чиқишини ўрганишдан бошлашга ҳаракат қилади. Шунга кўра, биз ҳам ушбу монография объекти ҳисобланган ўзбек анатомия терминологиясини илмий таҳлил қилишга киришар эканмиз, аввало, унинг шаклланиш тарихига назар ташлаб ўтишни лозим деб ҳисоблаймиз.

Инсоннинг фикрий фаолияти сўзлар орқали намоён бўлади, яъни “сўздан айри ҳолда мавжуд бўлган ёки бўла оладиган ҳеч қандай ўй-фикр, жумладан, тушунча ҳам йўқ. Ҳар қандай тушунча сўзда ёки сўзлар гуруҳида қатъийлашади, қайд этилади, ўз моддий ифодасини топади, сўзлар топилмагунча тушунчалар ҳам рўёбга чиқмайди”¹. Инсон онгли ҳаёти давомида ўз тафаккури натижасида юзага келган дастлабки тушунчаларни, ўз турмушида учраган, унга бевосита алоқадор бўлган нарса ва ҳодисаларни ўз билганича номлаган, яъни уларни маълум тил белгилари билан ифодалаган.

Терминшунослар, умуман, лексикология билан шуғулланувчи олимларнинг тадқиқотларидан аниқланишича, инсон турмуши, кундалик фаолияти билан бевосита алоқадор тил бирликлари қадимий бўлиб, улар ўзининг барқарорлиги, турли хил лисоний ўзгаришларга жуда кам даражада учраши билан ажралиб туради. Ишлаб чиқариш қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, қариндош-уруғчилик, табиат ҳодисалари ва ҳоказоларни ифодаловчи лексик бирликлар шулар жумласидандир.

---

¹ Богуславский. В.М. Слово и понятие // Мышление и язык. М., 1957. С.290.

Шубҳасиз, анатомик тушунчаларни ифодаловчи терминлар ҳам шундай қатламларнинг биридир. Чунки инсоннинг инсон сифатида шаклланиши қанчалик қадимий бўлса, унинг гавда аъзоларини англатувчи терминлар ҳам шунчалик қадимийдир.

Энди “анатомия” терминининг турли манбалардаги таърифига эътибор қаратамиз:

1. **Анатомия** [*р<грек*] Тирик организмларнинг ички ва ташқи тузилиши, шунингдек, тирик организмларнинг тузилиши тўғрисидаги фан. *Одам анатомияси. Ўсимликлар анатомияси. Кўз анатомияси*¹.

2. **Анатомия** [*юн. anatome – кесаман, ёраман*] Тирик организмнинг шакли ва тузилиши ҳақидаги фан.

Одам анатомияси Одам организмдаги аъзо ва системалар шакли, тузилиши ва ривожланиши ҳақидаги фан – назарий ва амалий тиббиётнинг асосий фанларидан бири².

3. **Анатомия** [*лот. anatomia > гр. anatome - ёриш, қисмларга ажратиш*] – одам ва ҳайвонлар гавдасининг шакл ва тузилиши, шунингдек, функция ва ривожланиши билан боғлиқ бўлган, унинг аъзоларини ўрганувчи тиббий-биологик таълимот; морфологиянинг бир қисми³.

Таъкидлаш жоизки, тирик мавжудотлар, яъни одам, ҳайвон ва ўсимликларнинг ички ҳамда ташқи тузилиши ҳақидаги тасаввур ўта қадимийдир. Бироқ махсус фан сифатида анатомия бир оз кейинроқ ўрганила бошланди. Шундай бўлса-да, тирик мавжудотлар тана аъзоларини англатувчи терминларнинг пайдо бўлиши ва амалда қўллана бошлаши жиҳатидан узоқ ўтмишга бориб тақалишини таъкидлаб ўтиш керак. Ҳозирги ўзбек анатомия терминологиясининг тарихий тараққиётини ўрганиш унга илмий жиҳатдан ёндашишни тақозо этади. Бунда ҳозирги анатомия терминологияси тизимида қўлланаётган у ёки бу терминологик бирликнинг қандай ва қаердан пайдо бўлганлиги, унинг ўз тараққиёти давомида қандай босқичлардан ўтиб, шу даража ва қиёфага келганлигини ўрганиш зарур ҳисобланади.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. 1-том. М.: “Русский язык”, 1981. 46-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. 82-бет.

³ Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. 2-жилд. Тошкент, 2003. 62-бет.

Ўзбек анатомия терминологиясининг шаклланиш ва ривожланиш тарихини ўрганиш шу соҳада ўтмишда қўлга киритилган ютуқлардан ҳозирги терминологияни такомиллаштиришда фойдаланиш учун асос бўлади. Ўзбек тили анатомия терминологиясининг ривожланиш тарихини бир-биридан сифат жиҳатидан фарқ қилувчи икки даврга ажратиш мумкин: а) XX аср бошларигача бўлган давр; б) XX аср бошларидан ҳозиргача бўлган давр.

Биринчи давр ҳақида гап кетар экан, аввало шунини қайд этиш лозимки, Мовароуннаҳрда, яъни Туркистон ҳудудида анатомия, яъни илми ташриҳ (илм ут-ташриҳ) фани тиббиётнинг узвий қисми сифатида ўрта асрларда, айниқса, Абу Бақр Розий, Абу Али ибн Сино, Зайнуддин Журжоний, Насриддин Тусий сингари алломалар даврида юксак даражада ривожланган эди. Бироқ ўша даврда араблар истило қилган барча юртларда араб тили расмий давлат тили, илмий тил сифатида қўлланган бўлиб, деярли барча илмий асарлар шу тилда яратилган эди. Бинобарин, илмий терминологиянинг асоси ҳам арабча бўлган. Натижада Туркистон, Хуросон ва бошқа ҳудудларда яшовчи халқларнинг вакиллари араб тилида тиббиёт, кимё, риёзиёт, илми нужум (астрономия), ҳандаса (геометрия) ва фалсафага оид бой илмий адабиёт яратдилар. Илмий кашфиётларда “араб кимёси”, “араб тиббиёти”, “араб анатомияси” дейилса ҳам, уларнинг муаллифлари турли географик муҳитдан чиққан, араб бўлмаган олимлар эди¹.

Тиббиётга оид илмий асарлар Розий, Ибн Сино даврларидан XX аср бошларигача асосан араб, қисман форс-тожик тилларида ёзилган бўлиб, маълум даврлар ўтгач, шароит тақозоси билан улар турк, ўзбек, татар ва бошқа тилларга таржима қилинган. Бу таржималарнинг аксарияти қўлёзма ҳолда турли илмий даргоҳларда сақланмоқда, баъзилари эса XIX аср охири ва XX аср бошларида литографик усулда чоп этилган. Масалан, Розий, Ибн Сино, Зайнуддин Журжоний, Насриддин Тусий ва бошқаларнинг тиббиётга доир асарлари турли даврларда турк тилига таржима қилинган. Тилларнинг яқинлиги ва ёзувнинг бирлиги бу туркча таржи-

---

¹ Каримов У.К. Неизвестное сочинение ар-Рази “Книга тайны тайн”. Ташкент: Фан, 1957. С.71.

ма асарлардан бошқа туркий халқларнинг фойдаланишига катта имконият яратган. Шу билан бирга, Октябрь инқилобигача Журжонийнинг XIII аср табобатининг қомуси бўлган “Заҳираи Хоразмшоҳий” асари, Маҳмуд Чағминийнинг XIV асрда яратилган “Ал-қонунча” (“Кичик қонун”) асари, Юсуфийнинг “Жомий ал-фавоид”, Султон Али Хуросонийнинг “Муқаддимаи дастур ал-илож”, Муҳаммад Арзонийнинг “Мизон ат-тиб” асарлари Муҳаммад шоҳ Хўжа Тошкандий, Султон Саййид Хўжа Эшон Қодирий ва бошқа номаълум шахслар томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Машҳур саркарда ва давлат арбоби, тарихнавис Абулғози Баҳодирхон XVII асрда форс тилида “Манофез ул-инсон” (Инсонга фойдали дорилар) асарини ёзиб, кейинчалик ўзи уни ўзбек тилига таржима қилади¹.

Юқоридагиларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, ҳатто ўтган асрнинг 30-йилларигача ўзбек тилида тиббиётга, хусусан, анатомияга доир салмоқли илмий иш яратилмаган. Инқилобгача ва ундан кейин ҳам то 50-йилларгача ўзбек ўқувчилари тиббиёт, жумладан, анатомияга доир таржима асарлардан фойдаланганлар. Аввал таржималар араб, форс, турк ва татар тилларидан амалга оширилган бўлса, ўтган асрнинг 2-чорагидан тиббий асарлар Европа тилларидан, асосан, рус тилидан таржима қилина бошлади. Ўзбек муаллифларининг анатомиядан оригинал асар яратиши яқинда, тўғрироғи, XX асрнинг 60-йилларидан бошланди.

Узоқ тарихга эга бўлган баъзи фанларнинг терминлари сингари жуда кўп сўзлар ҳозирги кунда анатомия фанида махсусланиб, терминга айланиб, кишиларнинг кундалик турмушида фаол қўллангани сабабли, жонли тилимиз орқали бизгача етиб келган: *бош* - *калла*, *қўл*, *оёқ*, *панжа*, *елка*, *товон*, *бўйин*, *тирсак*, *билак*, *кўз*, *қулоқ*, *бурун*, *оғиз*, *тиш*, *бўғиз*, *ўпка*, *юрак*, *жигар*, *буйрак*, *талоқ* сингари терминлар шу жумладандир. Анатомик терминларнинг асосий қисми хилма-хил ёзма манбалар, илмий, тарихий, бадий асарлар ҳамда турли даврларда тузилган луғатлар орқали етиб келган.

---

² Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи. Кириш, таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар Ҳ. Ҳикматуллаевники. Тошкент: Фан, 1974. 39-55-бетлар.

Шу нуқтаи назардан, Шарқ тиббиёт фанининг буюк на-
мояндаларидан Абу Бакр Розий (ва унинг шоғирди) ёзиб қол-
дирган “Касалликлар тарихи”, Абу Али ибн Синонинг “Тиб
қонунлари” номли ва бошқа илмий асарлари, туркий луғат-
чиликнинг асосчиси Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит
турк” асари, XX асргача яратилган яна бир қанча луғатлар
ўзбек мумтоз адабиёти вакиллари, хусусан, Алишер Навоий,
Бобур ва бошқаларнинг бадиий, илмий асарларини ўзбек ана-
томия терминологиясининг шаклланиши ва ривожланишида
ўзига хос ўрин тутган манбалар деб ҳисоблаш мумкин.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Абу Бакр Розий, Абу Али
ибн Сино ва бошқа олимлар ўз илмий асарларини асосан араб
тилида яратганлар ва кейинчалик эҳтиёж тақозоси билан бу
ишлар туркий тилларга ҳам таржима қилинган эди. Абу Бакр
Розийнинг шоғирди тўплаган “Касалликлар тарихи”нинг XVIII
асрда араб тилидан турк тилига қилинган таржимаси шулар
жумласидандир. Унда бошқа туркий тилларнинг вакиллари учун
ҳам тушунарли бўлган жуда кўп арабча терминлар, иборалар
ва жумлалар таржима қилинмай ўзича қолдирилган. Бунга са-
баб, биринчидан, асар таржима қилинган вақт араб тилидан
ва араб тили орқали бошқа тиллардан туркий тилларга тобора
кўплаб сўзлар кириб бораётган жараёнга тўғри келган бўлса,
иккинчидан, ҳали у даврларда табобатга доир терминлар, до-
ривор моддалар, бадан аъзолари ва касалликлар номларининг
ҳаммасига ҳам туркий тилларда мос сўз топилавермаган¹.

Ушбу таржимада анатомик терминларнинг асосий қисми
таржима қилинмай қолдирилган. Масалан: **قَلْب** қалб – юрак,
دماغ димоғ – мия, **كَبِد** кабд, кабид – жигар, **اِحْتِلَال** ихлил –
сийдик йўли, **حِجَاب** ҳижоб – парда, **رَحِم** раҳм – бачадон,
ساق соқ – болдир, **صَلْب** сулб – умуртқа поғонаси, **طَحَال** ти-
ҳол – талоқ, қоражигар, **عَانَه** она – қов, **مِثَانَه** масона –
қовуқ, **دَم** дам – қон, **بَلْغَم** балғам (шиллик), **صَفْرَاء** сафро (сар-
қлик; ўт), **سَوْدَاء** савдо (қора ўт) ва бошқалар.

Таржимада тана аъзоларини англатувчи тушунчаларнинг
бир қанчаси, ўрнига қараб, гоҳ арабча, гоҳ туркча лексик
бирликлар орқали ифодаланган. Натижада ўзига хос сино-

¹ Абу Бакр Розий... 61-бет.

нимия юзага келган. Чунончи: арабча *اذن* *узн* ва туркча *قولاق* *қулоқ*, арабча *اصبع* *исбаъ* ва туркча *برمق* *бармоқ*, арабча *جوف* *жавф* // *بطن* *батн* ва туркча *قارن* *қорин* каби; арабча *جبهه* *жабҳа* ва туркча *الن* *алин* (*пешона*), *جفن* *жафн* ва туркча – *قباق* *қабоқ*, *جلد* *жилд* – *دری* *дери* (*тери*), *جنب* *жанб* // *طرف* *тараф* – *يان* *ён*, *حلقوم* *ҳалқум* – *بوغاز* *бўғоз* (*бўғиз*), *رجل* *рижл* – *ايق* *аяқ*, *عرق* – *ирқ* – *طمر* *тамир*, *عين* *айн* – *كوز* *кўз*, *كتف* *китф* – *اوموز* *ўмуз* (*елка*), *لسان* *лисон* – *دل* *дил* (*тил*), *وجه* *важҳ* – *يوز* *юз* каби¹. Мана шу сингари арабча анатомик атама­ларнинг бир қисми кейинчалик ҳам туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида илмий ва бадий асарларда қўл­ла­ниб, шу кунларгача етиб келган. Масалан, *қалб*, *димоғ*, *балғам*, *сафро*, *савдо*, *жабҳа*, *жилд*, *тараф*, *ҳалқум*, *асаб*, *айн*, *кифт*, *лисон*, *важҳ* кабилар. Лекин мазкур лексемалардан бир-иккитасини ҳисобга олмасак (*балғам*, *сафро*, *ҳалқум*), уларнинг аксарияти ҳозирги тили­мизда анатомик тушунчанинг илмий номини ифодаламайди, балки асосий терминнинг умум­мадабий тилдаги синонимлари ҳисобланади, холос.

Мазкур таржимада айрим анатомик терминларнинг фақат туркча шакли қўлланган. Масалан: *اوکچه* – *товон*, *برمق* *бошбармоқ*, *صقال* *сақол*, *طبوق* *тўбуқ* (*тўпик*), *قاش* *қош*, *قل* *қил*, *قولتوق* *қўлтиқ*, *ياناق* *ёноқ* ва бошқалар². Кўриниб турибдики, булар ўзбек тилида қўлланаётган умум­туркий лексемалардир.

Хулоса қилиб айтганда, “Касалликлар тарихи”нинг туркча таржимаси нафақат турк тили, балки бошқа туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили тиббий терминларининг ривожланиш ва бойиш йўлларини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.

Шарқ тиббиёт фанини Абу Али ибн Синосиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Унинг биргина “Тиб қонунлари” номли беш қисмдан иборат асари (XI аср бошлари) нафақат Шарқда, балки Фарбда, Европа мамлакатларида 500 йилдан ортиқ вақт мобайнида тиббиёт бўйича асосий қўлланма вазифасини бажариб келди.

¹ Кўрсатилган асар. 66-68-бетлар.

² Абу Бакр Розий... 69-бет.

Абу Али ибн Сино хоҳ “Тиб қонунлари” да бўлсин, хоҳ тиббиётга оид бошқа асарларида бўлсин, тиббиётнинг асоси — одам анатомиясини синчиклаб ўрганган ва унга муфассал тўхталган. Чунончи, “Тиб қонунлари”нинг биринчи китобида Ибн Сино тиббиётнинг назарий асосларини ёритиш билан бир қаторда, одам танасидаги “соғда” аъзолар — **суяклар, тоғайлар, нервлар, қон томирлари** (артериялар, веналар), **пайлар, бойламлар, мушакларнинг** қисқача анатомик тавсифини берган. Ушбу асарнинг 3-қисмида одам танаси аъзоларининг (*бош, мия, кўз, қулоқ, бурун, оғиз бўшлиғи, тил, тиш, милк, томоқ, бўғиз, ўпка, юрак, жигар, буйрак, ўт пуфағи, талоқ, ошқозон* ва бошқалар) касалланиши ва уларни даволаш йўллари баён қилар экан, олим тана аъзоларини яна бир бор тавсифлайди. У ўрта аср тиб олимлари ичида биринчилардан бўлиб *ўрмов суяғи* фақат одамда бўлишини кўрсатган.

Ибн Сино ўзининг тиббий изланишлари ҳақида қуйидагича ёзган эди: “Табиб аъзолар ва уларнинг функцияларини билишга сезги ва анатомик текширишлар ёрдамида етишади”¹. Ибн Синонинг илмий фаолиятига хос муҳим хусусият шундаки, у муайян аъзонинг касаллигини таърифлаб ёзишдан олдин шу аъзонинг анатомик тузилиши ва бажарадиган вазифасини синчиклаб ўрганиб, уларга батафсил таъриф бериб ўтади.

Бироқ “Тиб қонунлари” ҳам давр ва шароит тақозоси билан, Ибн Синонинг бошқа асосий асарлари каби араб тилида ёзилган, бинобарин, унинг терминологияси ҳам, асосан, арабча луғавий бирликлардан иборат бўлган.

Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” ҳамда унинг бошқа тиббий рисоаларини ўзбек тилига таржима қилиш яқинда, яъни XX асрнинг 50-йилларидан бошланди. Жаҳон Тинчлик Кенгашининг қарори билан дунёдаги барча илғор фикрли кишилар 1952 йилда Ибн Синонинг таваллудига ҳижрий йил ҳисобида 1000 йил тўлганини тантанали нишонлади. Шу юбилей муносабати билан ЎзФА Шарқшунослик институти Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асарини ўзбек ва рус тилларига таржима қилишга киришди ва 1954-1960 йилларда дунёда биринчи марта бир вақтнинг ўзида икки тилга тўлалигича таржима қилинган “Қонун”ни кенг китобхонларга тақдим этди. Ибн Сино таваллудининг милодий йил ҳисоби бўйича 1000 йиллиги му-

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-китоб. Тошкент: Фан, 1954. 8-бет.

носабати билан “Тиб қонунлари” иккинчи марта 1979-1983 йилларда тегишли таққослаш ва тузатишлар билан қайта нашр қилинди. Шу билан бирга, олимнинг бошқа тиббий асарларини ўрганиш ва таржима қилиш ҳам давом эттирилди. 1987 йилда унинг “Юрак дорилари”, “Уржуза” сингари 10 дан ортиқ тиббий рисоалари ўзбек тилида тўплам ҳолида нашр этилди¹.

Мазкур асарларнинг таржимаси ҳам филология, ҳам тиббиёт борасида билимларни уйғунлаштиришни тақозо этди. Шунинг учун медик ва филолог олимлар орасидаги таржимонлар бу вазифани муваффақиятли равишда адо этдилар. Албатта, минг йилча олдин яратилган асарлардаги барча терминлар учун ҳозирги тилимиздан тўла мувофиқ келадиган терминларни топиш қийин масала эди. Шу сабабли таржимонлар бир қатор терминларни (улар орасида арабча терминлар билан бирга, форсча, баъзан ҳиндча ва туркийчалари ҳам бўлган) таржимасиз қолдириб, уларни тегишли изоҳлар ёки тартибга солинган замонавий лотинча номенклатура билан шарҳлаб беришган. Шу нуқтаи назардан, Ибн Синонинг мазкур тиббий рисоалари тўпламидан ўрин олган “Қон олинадиган томирлар” асарида таржимасиз қолдирилган баъзи анатомик атамалар қуйидагича изоҳланган: *قيفالان* vena cephalica (иккита бош вена), *باسيقلان* vena basilica бослиқ ва босилиқ ўқилади (“Қонун”, 1, 122-123); *ابطيان* vena axillaris – қўлтиқ ости венаси (“Қонун”, 1, 122-123); *صافنان* vena saphena magna – оёқ тери ости венаси (“Қонун”, 1, 125); *عرق الجبهة* vena frontalis – пешона томири *عرقا الوداجين* икки бўйинтуруқ венаси (халқ орасида “шоҳтомир” деб ҳам юритилади); *چهار رگ* vena babialis тўрт томир (юзнинг ҳар икки томонида бўлади): *عرقا الماق* vena angularis – кўзнинг ички бурчакларидаги икки вена; *وريد ضفدع* vena sublingualis – тил ости томири: *عرقا البطن* vena paraumbilicales ёки *venal superflcilis abdominalis* – қорин устидаги икки томир ва бошқалар².

¹ Абу Али ибн Сино. Тиббий рисоалар. Бир томлик. Нашрга тайёрловчилар: У.И.Каримов, Х.Ҳикматуллаев. Тошкент: Фан, 1987.

² Абу Али ибн Сино. Тиббий рисоалар. 239-240-бетлар.

Мисоллардан кўришиб турибдики, Ибн Сино қўллаган анатомик терминлар ичида юнон (лотин) тилига мансуб *қи-фол*, *босилиқ*, *софин* кабилар ҳам бўлган.

Абулғозихоннинг нашр қилинган асарлари, хусусан, “Шажарайи тарокима” номли тарихий асарини кўздан кечирсак, унда қўлланган бир неча ўнлаб анатомик терминлар мазкур “Касалликлар тарихи”нинг туркча таржимасида қўлланган умумтуркий сўзлардан унчалик фарқ қилмаслигига ишонч ҳосил этиш мумкин. Бунинг сабаби “Шажараи тарокима”нинг ёзилган даври билан “Касалликлар тарихи” таржима қилинган давр бир-бирига яқинлигида, иккинчидан, Абулғозихон ўз асарини халқ тилига асосланиб яратганлигида бўлса керак. Асарда қўлланган *бош*, *оёқ*, *қўл* — *илиг*, *тил*, *суяк* — *сўнғак*, *соғ қўл* (*ўнғ қўл*), *сўл яғрин* (*чап курак*), *ёнбош сўнғаги*, *кўнгул* (*юрак*), *бурун*, *бўйин*, *чакка*, *энгса*, *эт*, *тери*, *қулоқ*, *сақол*, *кўкс*, *қон* ва шу сингари терминлар фикримизнинг исботидир.

Ўзбек тили анатомия терминологиясининг ривожланиш тарихи ҳақида гап борар экан, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк”¹ номли асарига мурожаат этмай илож йўқ. Чунки тенги йўқ бу луғат туркий халқлар маданий ҳаётида, хусусан, тилшуносликда алоҳида аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида йирик луғатчи сифатида IX-X аср умумтуркий тилининг луғавий бойлигини деярли тўлалигича намоён этади. Ўша даврда ва ундан олдинги вақтларда ишлатиб келинган юздан ортиқ анатомик терминларнинг кейинчалик тилда сақланиб қолиши ва ҳозирги кунгача етиб келиши ана шу асарга боғлиқ десак, хато қилмаган бўламиз.

“Девон”ни кўздан кечириш шуни кўрсатдики, унда қўлланган, бевосита анатомияга алоқадор 150 дан ортиқ терминдан 57 таси ҳозирги ўзбек тилида ҳам (баъзи фонетик ўзгаришлар билан) қўлланиб келмоқда. Буларга қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: *азіғ* — *озиқ тиш* (I,95), *ајақ* — *оёқ* (I,112), *ағиз* — *оғиз* (I,96), *баш* — *бош* (III,95), *білак* — *билак* (I,366), *бојін* — *бўйин* (I,183), *боғаз* — *боғуз* — *бўғиз* (I,345) *боғім* — *боғун* — *бўғин* (I,376 ва 379), *бурун* (I,470), *јјјалақ* — *жимжи-*

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Тошкент. 1-том. 1960; 2-том. 1961; 3-том. 1963. Бундан кейинга саҳифаларда асар номини қисқача “Девон” деб қўллаймиз.

лоқ (I,449), *jash* – кўз ёши (III,174), *juз* – юз (III,156), *jurak* – юрак (III,25), *kiprik* – киприк (I,443), *köz-küz* (I,92), *kökuз* – кўкс, кўкрак (I,347), *kurgak* – курāk (II,335), *öpka* – ўпка (I,148), *öt* – ўт (I,79), *siduk* – сийдик (I,369), *talok* – қора жигар (I,390), *taмақ*, *taмғақ* – томоқ (I,69 ва 435), *tәri* – тери (III,240), *til* – тил (I,265), *tirnaқ* – тирноқ (III,393), *tirsgak* – тирсак (III,430), *tiz* – тизза (III,135), *qabaқ* – қовоқ (I,363), *qavuқ* – қовуқ (III,179), *qarin* – қорин (I,383), *qol* – қўл (III,148), *qolтиқ* – қўлтиқ (I,440), *qulok* // *quлқоқ* – қулоқ (I,364), *quруғсоқ* – қорин, меъда (I,461) ва бошқалар.

“Девон”да қайд этиб ўтилган 100 га яқин термин эса даврлар ўтиши билан истеъмолдан тушиб қолган, улар архаизмга айланиб, ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайди. Масалан, азут (кафт) – I,84; алин (пешона) – I,107, аң (ёноқ) – I,76; энуч (киприк – I,86); эрәнāk (бармоқ) – I,143; эрин (лаб) – III,106; бағирсуқ (ичак) – I,460; букур (буйрак) – I,342; kevāk (бурун кемирчаги) – I,372; оғулчуқ (бачадон) – I,165; сузук (тупук, сўлак) – I,362; сулақ (талоқ, қоражигар) – I,390; тулун (чакка) – I,381; уwруғ (умуртқа суяги қисми) – I,140; кудучак (қуйруқ суяги) – III,194 ва бошқалар.

“Девон”да ўз ифодасини топган баъзи анатомик терминлар ўзига хос луғавий-маъновий ҳамда грамматик хусусиятларга эга. Бундай хусусиятлардан яққол кўзга ташланадигани – муайян бир тушунчанинг хилма-хил луғавий бирликлар воситасида ифодаланишидир. Бу хусусият нафақат анатомик терминларга, балки “Девон”даги барча материалга тааллуқли бўлиб, табиий бир ҳолат сифатида қаралмоғи керак. Чунки муаллиф ўз асари материалларини жуда кенг географик ҳудудда жойлашган бир неча ўнлаб туркий элат ва қабилалар орасида юриб тўплаган. Ўз ўзидан маълумки, бир тушунчанинг ўзи ҳамма қабила ва уруғларда ҳам бир хил ном билан юритилмаган ва бундай ҳолат, ҳатто ҳозирги тилимизда ҳам кенг тарқалгандир. Маҳмуд Кошғарий ўз асарига ёзган сўзбошида турли қабилалар, уруғларнинг мавжудлиги туфайли бир тушунчанинг турлича номланиши ёки аини бир сўзнинг турли хил фонетик кўринишлари юзага келганини аниқ мисоллар билан кўрсатиб ўтади¹.

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девон. 1-том. 43-69-бетлар.

Масалан, “одам, ҳайвон, қуш ва умуман жонли организмлар гавдасининг таяниб туриши ва юриши ёки ўрмалаши учун хизмат қиладиган аъзо”¹ бўлмиш *оёқ* “Девон”да қўйидаги кўринишларда берилган: *ајақ* (I,112), *азақ* (I,96), *бут* (пут, III,131). Бундан, биринчидан, ҳозирги *оёқ* лексемасининг қадимдан ишлатилиб келганлигини, иккинчидан, унинг *азақ* тарзида ҳам ишлатилганлигини, учинчидан, бу сўзнинг *бут* (пут) синоними ҳам борлигини (*бут* умуман “оёқ” ҳамда “сон” маъносини ифодалайди) билиб олиш мумкин. *Бут* термини, ўз навбатида, бир қатор омонимларга эга (III,131). Шунга ўхшаш, *тиш* (тиш), *қаш* (қош), *ашуқ* (ошиқ – оёқ, қўл суягида) сингари терминлар ҳам бир неча маънога эга бўлган. Чунончи, *тиш* ўз маъноси (одам ва ҳайвонлар тиши)дан ташқари, омоч тиши (III,138) маъносида ҳам қўлланган. Демак, ўша қадим даврлардаёқ айрим анатомик терминлар асл маъносидан ташқари кўчма маъноларда ҳам қўлланган.

“Девон”даги яна бир қатор анатомик терминлар турли фонетик ҳодисалар асосида хилма-хил кўринишлар касб этган. Буларнинг баъзилари турли ҳудудларда яшовчи бошқа-бошқа туркий халқ ва уруғларнинг ўз тил ва лаҳжаларидаги талаффуз натижасида юзага келган. Масалан: *эрнак*//*эранак* (I,129 - бармоқ); *қулоқ*//*қулақоқ* (I,364 - қулоқ); *сигил* (I,375)-*сегул* (III,316)—*сўгал*; *сўнак* (I,188)—*сўнук* (II,260)—*сўнук* (III,378) — *суяк*; *тамғақ*—*тамақ* (I,69) — *томоқ* ва бошқалар. Асарда яна бир гуруҳ анатомик терминлар борки, улар ҳам фонетик вариантлар сифатида қабул қилиниши мумкин. Масалан, *топуқ* (I,198) // *тобиқ* (I,361) — тўпиқ суяги *тиріңақ* (I,158) // *тирңақ* (III,393) — тирноқ сингарилар ўзаро фонетик вариантга ўхшайди. Асар таржимони *тирноқ* терминига изоҳ бериб: “Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида *тирноқ* шаклида қўлланади. Бу ўзгариш Навоий давриданоқ юзага келган эди”, — дейди ва исбот тариқасида Навоийдан мисол келтиради:

Ишқ аро қаздим бало тоғини тирноғим била
ёки
Тирноғларини чу юзга қўйди,
*Тирноғ-тирноғча ерлар ўйди*².

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. 3-жилд. Тошкент, 2007. 89-бет.

² Маҳмуд Қошғарий. Девон. 3-том. 393-бет.

Ҳозирги *талоқ* терминининг вариантлари бўлмиш **та-лоқ** ва **сулоқ** терминларини Маҳмуд Кошғарий шундай изоҳлайди: *تلاق* *талоқ* – *қора жигар*, *талоқ*; *سلاق* *сулоқ* – *талоқ*, *қора жигар* (қипчоқча) *ت* – *т* *س* – *с* га ал-машгандир. Наҳв олимлари шуни қатъийлаштирган¹. Асар таржимони С.Муталлибов таъкидлаганидек, “бу ерда арабчага ўхшашликни кўрсатиш, баъзилар ўйлаганча, туркий сўзларни арабчага ўхшатиш эмас, балки бу фонетик қоида араб тили дарсликларидида ишланганлигига ишорат қилиш, бу қоида туркий тилда ҳам борлигини уқтириш, бу хусусият тилда муҳим қонунлардан эканидан хабардор қилишдир”².

Терминларнинг, яъни муайян соҳага алоқадор махсус лексемаларнинг асрлар оша тилда яшаб келиши, юқорида кўриб ўтганимиздек, кўп жиҳатдан қадимги луғатларга боғлиқдир. Ана шундай луғатлардан яна бири Маҳмуд Замахшарийнинг ўзига хос тўрт тилли (арабча-форсча-туркий-мўғулча) “Муқаддимат ул-адаб” луғатидир. Ушбу луғатнинг ўзини бевосита кўриб таҳлил этмаган бўлсак-да, унинг акад. Н.Н.Поппе томонидан нашрга тайёрланган мўғулча-туркийча қисмини кўздан кечирдик³. Шунинг ўзиёқ бу асарнинг туркий халқлар тиллари, адабиётлари, тарихи ва урф-одатларини ўрганишда жуда муҳим манба эканини исботлаб турибди. Ушбу асарда, шунингдек, тиббиёт, кимё, чорвачилик, ботаника, ҳарбий илм ва бошқа соҳаларда кенг қўлланган терминлар салмоқли ўрин эгаллайди. Асарда фақат анатомияга оид терминларнинг ўзи 150 тадан ортиқдир. Аҳамиятли томони шундаки, бундай лексемалар яқка-ёлғиз берилмай, аксарият ҳолларда бирикмалар ёки содда гаплар таркибида берилган. Бундай тартиб муайян термин ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш имконини беради, шунингдек, анатомияга, киши аъзоларига хос бўлган терминларнинг кўп маънолига айланиши ёки уларнинг қўчма маънода қўлланиш жараёни анча узоқ тарихга эга эканини кўрсатади.

¹ Шу асар. I том... 390-бет.

² Шу асар. I том... 19-20-бетлар

³ Поппе Н.Н. Монгольский словарь “Мукаддимат ал-адаб”. Часть I- II. – М. – Л., 1938.

Ушбу луғатдаги киши аъзолари (ҳам ташқи, ҳам ички)ни билдирувчи деярли барча терминларнинг умумтуркий эканлиги, уларнинг 70-80 фоизи баъзи фонетик ўзгаришлар билан ҳозирги тилимизда, ҳозирги анатомия терминологиясида ҳам қўлланаётгани диққатга сазовордир. Кишининг ташқи аъзоларини ифодаловчи *бош, кўз, оғиз, қулоқ, бурун, бўюн, бармоқ, тирноқ, қўл-илиг, ёнқоқ (ёноқ), эгин (елка), киндик, кирпук (киприк), қўлтуқ, қош, тирсак, қабоқ (қовоқ), тиз (тизза), болдир, жижилоқ (жимжилоқ), тобон (товон), билак каби, ички аъзоларни билдирувчи ўпка, тил, томур-сингир, без, қовуқ, талоқ, ичоку (ичак), юрак, тилоқ (тилча), мийи (мия); бўғун, суйук, суяк-сўнгак, кекиртак* (луғатда “қизилўнғач” маъносида), *қабурға* сингари терминлар; *оқ сингир, қулоқнинг юмшоқ эти, илиг бўғуни, бут томури, бош бармоқ, бош мийи, юрак қопи, оёқнинг ич юзи, оёқ томури, бўйун томури, бўйун чуқурчоғи, эгри суяк, кўз оқи, кўз эви (кўз чуқурчаси), илай тиш (олдинги тиш), суқ бармоқ (кўрсаткич бармоқ), сутэмар тиш, ён суяги, болдир суяги, тиш тубидаги эт (милк), сариғ сингир, тепа сўнгаки, кўкис чуқури* каби бирикма терминлар фикримиз далилидир. Агар “Муқаддимат ул-адаб” асарининг XII асрда яратилганини, унинг қўлёзмалари XIII-XIV асрларда кўчирлганини ҳисобга олсак, ҳозирги илмий анатомик терминларнинг аксарияти 700-800 йил мобайнида айтарли ўзгаришсиз қўлланиб келаётганлиги маълум бўлади.

Айни шу даврлар маҳсули бўлган яна икки ёзма ёдгорлик, номаълум муаллиф яратган “Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия” луғати¹ ҳамда XII-XIII асрлардаги Ўрта Осиё тафсири² да учраган анатомияга оид луғавий бирликлар ҳақида ҳам юқоридаги фикрларни айтиш мумкин. Бу манбаларда ҳам киши аъзоларининг номлари асосан туркий асосдаги терминлардан иборат бўлиб, уларнинг баъзилари синонимик қатор ташкил қилган ёки бир неча кўринишда қўлланган. Кўришиб турибдики, ижтимоий ҳаётнинг, билимнинг хилма-хил соҳаларига оид кўпдан-кўп терминларнинг сақланиб қолиши ва ҳозирги кунларгача етиб кели-

¹ Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. – Тошкент: Фан, 1968.

² Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII- XIII в.в. М.: Наука, 1963.

шида турли даврларда тузилган луғатларнинг аҳамияти беқиёс. Юқоридагилардан ташқари яна “Бадоеъ ул-луғат”, “Абушқа”, Шайх Сулаймон Бухорийнинг луғати, Л.Будагов, В.В. Радлов томонидан жонли туркий тиллар ва лаҳжалар ҳамда туркий ёзма ёдгорликлар материалларидан фойдаланиб тузилган луғатларни ва бошқа манбаларни кўрсатиш мумкин¹.

Киши аъзоларини ифодаловчи терминлар номларининг тилда узоқ вақт ўзгаришсиз сақланиб келишида нафақат илмий асарлар ва луғатлар, балки уларнинг инсон кундалик турмушида ҳам, мумтоз бадиий адабиётда ҳам ўз ва кўчма маъноларда кенг қўллаб келингани муҳим аҳамиятга эга. Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Бобур асарларидан тортиб, Огаҳий, Муқимий, Фурқат асарларигача ўз ва кўчма маъноларда қўлланган юзлаб анатомик терминларни учратиш мумкин. Биргина Алишер Навоий асарлари асосида тузилган изоҳли луғатда 200 га яқин анатомияга алоқадор термин изоҳланган². Ундаги терминларнинг юқорида кўриб ўтилган луғатлардаги терминлардан фарқи шундаки, Алишер Навоий асарларида фақат умумтуркий анатомик терминларгина эмас, балки уларнинг арабча ва форсча синонимлари ҳам кенг истеъмолда бўлган. Зеро, халқларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари ҳаётий зарурият бўлгани туфайли шу жараёнда бир тилдан иккинчи тилга сўзлар (терминлар) ўтиб туради. Ҳар бир тил луғавий таркибига иккинчи тилга оид сўзлар (терминлар) ўзлаша боради. Луғат таркибида этимологик жиҳатдан шу тилнинг ўзиники бўлган сўзлардан ташқари, бошқа тилларнинг луғавий унсурлари ҳам бўлиши табиийдир³. Навоий асарларида арабча ва форсча луғавий элементларнинг қўллаб қўлланиши ҳам бир қанча объектив сабаблар билан

¹ Боровков А.К. “Бадоеъ ал-луғат”. Словарь Тали Имани Гератского. М., 1961; Словарь джагатайско-турецкий (Абушка). Изд. В.В. Вельяминов-Зернов. СПб., 1868; Шайх Сулаймон афанди Бухорий. Луғати чиғатоий ва турки усмоний. Истамбул, 1298 (1882); Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, Т. I-II. СПб., 1969, 1971; Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-IV. СПб., 1983, 1899, 1905, 1911 ва бошқалар.

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV жилд. Тошкент, 1983-1985.

³ Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир // Тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент, 1949. 28-бет.

изоҳланадики, бу қатор илмий тадқиқотларда ўз аксини топган. Турли тиллар луғавий бирликларидан ҳосил бўлган синонимик қаторга қуйидагиларни киритиш мумкин: *бош* — *раъс* — *сар*, *кўз* — *айн* — *чаши*, *қош* — *ҳожиб* — *абрў*, *оёқ* — *бут* — *қадам-по(й)*, *қўл(ол)* *илик* — *яд* — *даст*, *мия* — *димоғ* — *мағз*, *тил* — *лисон* — *забон*, *оғиз* — *фам* — *даҳан*, *эгин* — *елка*, *кифт* — *дўш*, *қорин* — *қурсоқ* — *жавф-ишкам*, *юз* — *бет* — *важҳ* — *узор* — *рўй(й)*, *томир* — *ирқ* — *раг*, *қон* — *дам* — *хун*, *манглай* — *жабин* — *пешона*, *сақоғ* — *энгак* — *зақан* — *занаҳдон*, *кўкс* — *эмчак* — *садр* — *си(й)на*, *сўнғак* — *азл* — *устухон*, *гавда* — *бадан* — *тан* ва бошқалар. Келтирилган синонимлардан биринчиси умумтуркий (ўзбекча), иккинчиси арабча, учинчиси форсчадир. Шунингдек, яна бир гуруҳ терминлар ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланса-да, ўзининг дастлабки маъноларидан анча ёки батамом узоқлашган: Масалан: *қадам* (аввалги маъноси “оёқ”), *мағз* (“мия”), *ирқ* (“илдиз”, “томир”), *димоғ* (“мия”) каби ва б.

Юқоридагиларга ўхшамаган иккита луғатни алоҳида кўрса-тиб ўтишни лозим топдик. Буларнинг биринчиси тўрақўрғонлик қози Исҳоқхонтўра бин Жунайдуллоэшоннинг Тошкентда чоп этилган “Луғати ситта алсина” деб номланган олти тилли луғати (арабча-форсча-туркча-ҳиндча-сартча-русча)¹ бўлса, иккинчиси Имом Камолиддин бин мулло Тожиддин Райимийнинг Қозон шаҳрида нашр этилган “Луғати хамс” номли беш тилли (туркийча-арабча-форсча-русча-французча) луғатидир². Аввало, бу луғатлар чор мустамлакаси шароитида туркий халқларнинг зиёли вакиллари-нинг луғатчилик бобида ўзига хос йўлдан бориб, кўп тилли тематик луғатлар тузиб, ўзга тилларни ўрганишга катта эътибор берганини кўрсатса, иккинчидан, мазкур луғатларнинг муаллифлари халқ орасида кенг истеъмолда бўлган одам аъзолари номларига алоҳида диққат қилиб, уларни махсус бир мавзу гуруҳига ажратиб берганлар. Масалан, Исҳоқхон ўз аса-рида “Аъзойи ҳайвонот” мавзуи остида 60 дан ортиқ анатомик терминнинг олти тилда қандай аталишини кўрсатган.

¹ Луғати ситта алсина. Мин таснифоти Исҳоқхонтўра қози бин Жунайдулла Тўрақўрғон. Тошканд, 1907.

² Луғоти хамс. Туркча, арабча, форсийча, русча ҳам французча. Муаллифи имом Камолиддин бин мулло Тожиддин Райимий. Қозон, 1908.

Камолиддин Райимий лугатининг 28-фасли “Инсоннинг аъзо-си ва анга мутааллиқ шайлар исмлари баён эдилар”, деб аталган бўлиб, унда 100 га яқин умумтуркий анатомик термин араб, форс, рус ва француз тилларига таржима қилиб берилган. Ушбу лугатларнинг материаллари ҳам қадимда пайдо бўлган анатомик терминларнинг асрлар давомида тилда деярли ўзгаришсиз яшаб келганлигини, улар тўла ҳолда ҳозирги ўзбек ва бир қанча туркий тиллар анатомия терминологиясига асос бўлганини яна бир қарра исботлай олади.

Юқорида келтирилган илмий-тарихий маълумотлар шуни кўрсатадики, ўзбек анатомия терминологиясининг XX аср бошларигача шаклланиш ва ривожланиш босқичида пухта ишланган, аниқ бир тартибга тушган илмий терминология бўлмасда, амалда одам ташқи аъзоларини, қисман ички аъзоларини ҳам ифодаловчи юзлаб халқ атамалари ишлатиб келинган. Бу терминлар туркий халқларнинг араблар, форслар ва бошқа қўшни халқлар билан илмий ва маданий алоқалари асосида оғзаки ҳамда ёзма тилнинг узоқ ва мураккаб ривожланиши маҳсулидир. Халқ тили асосидаги бундай терминлар XX асрнинг то 20-йиллари ўргаларигача, яъни Ўзбекистон олий мактабларида тиббиёт фани, ўрта мактабларида эса анатомия ва физиология фани ўқитиш бошлангунга қадар қўлланаиб келди. Ўтган асрнинг 20-йиллари ўргаларига келиб, тирик мавжудот ҳаёти, табиати ва узвий тузилишини тавсифловчи дастлабки рисоалар пайдо бўла бошлади. Ана шундай рисоалардан татар олими Абдулла Шиносийнинг ўзбек тилига таржима қилинган “Қисқача ҳаётиёт”, “Ер устида бошлаб тириклик ярадуви”, В.Лункевичнинг “Ерда ҳаёт қандай пайдо бўлди”¹ каби рисоаларини кўрсатиш мумкин. Бундай рисоаларда биология, анатомия ва физиологияга оид замонавий илмий терминлар илк бор ишлатилган эди.

А.Шиносийнинг “Қисқача ҳаётиёт” деб номланган рисо-ласида бевосита биология, бинобарин, анатомия ва физиология ҳақида ҳам баҳс юритилади. Унда анъанавий қўлла-

---

¹ Абдулла Шиносий. Қисқача ҳайотийот (биологийа). Ўзбекчалашдиргучи: Маҳмуд-Ойбек. Тошкент, 1925; Абдулла Шиносий. Йер устида бошлаб тириклик йаралуви. Ўзбекчалаштиручи: С.Иброҳим. Самарқанд-Боку, 1930; Лункевич В. Йерда ҳайот қандай пайдо бўлди. Ўзбекчалашдиргучиси Шокир Сулаймон. Тошкент-Самарқанд, 1926.

нишда бўлган *кўз, қулоқ, бурун, тил, юз, юрак, ўпка, жигар, қўл, оёқ, қовуқ, буйрак, ичак* (учак) сингари якка терминлар билан бир қаторда, *ҳаром мағиз — орқа мийа, бош суяғи, бош мийа, ички безлар, қалқонға ўхшаш без — қалқон кўринишли без, ош қозон, (жигилдон) бези, буйрак усти безлари, амуд фиқари — орқа суяғи* (умуртқа поғонаси), *кўкрак ичи* (кўкрак бўшлиғи), *кўмурчак* (тоғай), *мийа ости бези — мийа остидаги без, асаблар манзумаси* (нерв системаси), *сезиш аъзолари, насл аъзолари* (таносил аъзолари), *ҳужайра, тўқулма — тўқима, бузуқ қон, тоза қон, сариқ қобуқ* (мияда), *асаб иплари* сингари янги, бирикма терминлар илк бор истеъмолга киритилган¹. Бу рисола туркий тилдан таржима қилингани сабабли, унинг тили бир қадар равон, тушунарли чиққан бўлса-да, айрим камчиликлардан холи эмас. Тавсифий ва дублет терминларнинг қўлланиши, муқобилини топиш мумкин бўлган бир қатор байналмилал ва арабча терминларнинг таржимасиз қолдирилиши шундай камчиликлардандир. Янгидан шакллантирилаётган терминология учун бу табиий ҳол эди, албатта.

XX асрнинг 20- ва 30-йиллари бошида ҳозирги ўзбек тили ва терминологияси ҳамда имлосининг назарий асосларини ишлашда, ўша даврдаги янги шўро мактабларига мўлжалланган мукамал дарслик ва қўлланмалар яратишда Абдурауф Фитрат бошчилигидаги “Чиғатой гурунги” тўғараги, кейинчалик унинг аъзолари иштирокида Ўзмаорифқўм (Ўзнаркомпрос) қошида тузилган Ўзбек билим ҳайъати, Ўзбек янги алифбо марказий қўмитаси, Тил-термин давлат қўмитаси сингари ташкилотларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Уларда фаолият кўрсатган бир қатор маърифатпарвар ва ватанпарварларнинг ғайрату ташаббуслари натижасида асосий фан соҳалари бўйича бир неча ўнлаб дарсликлар, ўқув қўлланмалари, терминологик луғатлар майдонга келди.

Олимларимиз томонидан ўзбек тилида рисола ва дарсликларнинг яратилиши, бошқа (асосан рус) тиллардан таржима қилиниши, турли соҳалар бўйича терминологик луғатларнинг юзага келиши кўплаб фан соҳаларига оид терминология

---

¹ Бу ерда ва бундан кейинги ўринларда араб ва лотин ёзувларида чоп этилган ўзбек тилидаги рисола, дарслик ва қўлланмаларнинг улардан олинган далилий мисоллар номлари жорий ёзувда берилди.

гик тизимларнинг шакллана ва ривожлана бошлашига сабаб бўлди. Ўзбек анатомия терминологияси ҳам янги босқичда айна шу йўлни босиб ўтди. Лекин шуни айтиб ўтиш керакки, анатомия бўйича таълим ўзбек тилида олиб бориладиган ўрта махсус ва олий ўқув юртлари XX асрнинг 60-йилларигача, ўрта мактаблар эса ҳозиргача фақатгина таржима дарсликлардан фойдаланиб келдилар ва фойдаланиб келмоқдалар.

Юқорида таҳлил қилинган “Қисқача ҳаётиёт” рисоласи ўзбек тилига татар тилидан ўгирилган бўлса, анатомия бўйича ўзбек тилига русчадан қилинган дастлабки таржима, бизнингча, К.П.Ягодскийнинг “Кишининг гавдаси (гавда аъзоларининг ясашиш ва турмушлари билан танишмоқ учун бошланғич маълумот бературғон рисолача)” номли 80 бетли китобчасидир¹. Рисола таржимони Наим (Наим Саид бўлса керак) анатомия мутахассиси бўлмагани, бунинг устига ҳали бу соҳанинг илмий терминлари ишланмаганлиги туфайли ушбу таржимада ҳам юқоридагидек бир қатор нуқсонлар учрайди. Бунинг таржимоннинг ўзи 1928 йилда китобга ёзган қисқа кириш сўзида қуйидагича тан олади: “Қўлингиздаги “Кишининг гавдаси” расман таржима дейиладир, негаким янги фанни адабиётимиз ҳали йўргакда бўлиб, бундай тор маъноси билан илмий нарсаларни “тилимизга” таржима қилдик деёлмаймиз. Бу ҳақда ўз арбоблари (билимдонлари) етишиб, “тиббий атамалар” масаласига мубоширлиқ қилолғонлари йўқ. Бироқ атамалар йўқ экан, деб ўлтирмасдан, халқ атамаларидан (бўлғонича) фойдаланиб, бўлмоғонлари туғулди (тўқилди). Учраган ўринсиз, англашилмоғон атамаларни тузатиб, бу бобда айрим асосий атамалар топиш вазифаси мутахассис ва ҳаваскорларнинг ҳимматларига қараб турадур².

Ҳақиқатан ҳам таржимоннинг анатомия, умуман, тиббиёт соҳасининг мутахассиси бўлмаганлиги китоб таржимасига салбий таъсир этган.

Мазкур китоб таржимасидаги айрим хатолар, ноаниқликлар, бизнингча, таржимонларнинг терминлар маъносига етарли эътибор бермаганлигидан ёки халқ тилида ишлати-

¹ Ягодский К.П. Кишининг гавдаси... Наим таржимаси. Тузатилган 2-босмаси. Самарқанд-Тошкент, 1929 (лотин алифбосида).

² Ўша асар. 3-бет.

ладиган анатомик терминлардан яхши хабардор эмаслигидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Масалан, таржимон рус тилидаги “спинной мозг” бирикмасини *елка мяиси* (jelkə mijasi) деб анча ғализ таржима қилган (32,35-бетлар), кейинроқ “мозг” сўзини “илик” маъносида таржима қилиш натижасида *елка илиги* деган янада ғализ бирикма юзага келган (135-б.); ёки *думғаза суяклари* ўрнига хато тарзда *қуймиш суяклари* (13-б) деб таржима қилинган. Аслида анатомия терминологиясида бу суяклар бир катта суякнинг икки томони бўлса-да, алоҳида-алоҳида вазифага эга бўлгани учун номлари ҳам бошқа-бошқадир. Русча “нёбо” терминининг таржимаси ҳам муваффақиятсиз чиққан. “Твердое нёбо”, “мягкое нёбо” сингари бирикма терминлар ўзбек тилида “қаттиқ димоғ”, “юмшоқ димоғ” шаклида таржима қилинган. *Димоғ* аслида арабча бўлиб, “мия” термини билан ифодаланган. *Димоғ* Ибн Сино асаридида ҳам, кейинчалик Алишер Навоий асарларида ҳам асосан шу (“мия”) маънода қўлланган.

Алишер Навоийнинг:

*Зулфи занжири магар бўлғай иложим, эй ҳақим,
Ки димоғимни паришон айламиш савдо басе¹ -*

байти ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Бу терминнинг ҳозирги ўзбекча муқобили *танглай* ўша даврда қўлланган бўлса-да, негадир, таржимоннинг эътиборидан четда қолган. *Танглай* терминининг илгаридан истеъмолда бўлганини, аввало, Будагов луғатидан билиб олиш мумкин: *طانگ لای* (нёбо во рту – Т.1, С.728). Бундан ташқари, мазкур термин Алишер Навоий асарларида бошқачароқ шаклда қўлланганини учратамиз:

*Чиқса тошқори тан саройидан,
Балки ҳулқум тангнойидин.²*

Кўриниб турибдики, Навоий қўллаган ушбу термин йил-

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-том. Тошкент: Фан, 1983. 492-бет.

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 3-том. Тошкент: Фан, 1985. 180-бет.

лар ўтиб ҳам маъновий, ҳам фонетик жиҳатдан жузъий ўзгаришларга учраган.

Яна шундай сунъий таржима қилинган терминлардан *мускул, позвоночник, позвоночный столб, молочные зубы, грудная клетка, черепной свод, раковина* кабиларни кўрсатиш мумкин. Булардан *мускул* термини ўша даврда халқ учун нотаниш бўлган, анатомия терминологиясида деярли қўлланишда бўлмаган *сўм (som)* лексемаси билан ифодаланган, ҳолбуки, ушбу даврдаги луғатларда “мускул” терминининг форсча муқобили бўлмиш *мушак* қайд қилинган ва асосий термин сифатида истеъмолда бўлган¹. “Раковина” термини (*ушная раковина, носовая раковина*) ўзбек тили имкониятлари ишга солиниб, ўқувчи учун тушунарли *буралма (қулоқ буралмаси, бурун буралмаси)* термини билан таржима қилинган. Бироқ мазкур терминнинг кўп маъно ифодалаш хусусияти тушунча моҳиятини тўлиқ ифодалашга имкон бермаган (*буралма* кейинчалик *чиғаноқ* термини билан алмаштирилдики, у ҳозиргача шу тарзда қўлланиб келмоқда). Шунингдек, китобда ўхшаш *грудная клетка – кўкрак катаги, позвоночный столб – орқа суяк устунни – орқа устун суяги, молочные зубы – ёшлик тиши, черепной свод – бош косаси – бош қопқоғи – бош қутиси, желчный пузырь – зардоб пуфаги, глазное яблоко – кўз олмаси, надкостница – суяк устлиги, капиллярный сосуд – тук томир, извилина – марза* сингари янги, бироқ ўзлаштирилиши осон бўлмаган сунъий таржималар учрайди. Ҳатто бир оз кулгили *қулоқ тезаги (ушная сера), ярим юмалоқ (полушарие), оёқ ости суяклари (плюсневые кости)* каби терминлар учрайди.

Таржимада кўзга ташланиб турадиган нуқсонлардан бири синонимик, бошқача айтганда, дублет терминларнинг кўп қўлланишидир. Бундай ҳолат ўша даврда нафақат анатомик терминологияда, балки бошқа соҳаларнинг терминологик тизимларида ҳам кенг тарқалган эди. Шунинг учун қатор ишларда терминологик дублетлар терминологик тизимларнинг илк ривожланиш босқичларига хосдир, деб кўрсатилади. Масалан, рус терминшуноси Л.Л.Кутина шу хусусда ёзади: “Илмий терминология соҳасида кенг тараққий қилган синони-

¹ Русча-ўзбекча мукамал луғат. Тошкент-Самарқанд: Ўздавнашр, 1927. 265-бет.

мия ҳодисаси терминологик тизимлар мавжудлигининг дастлабки босқичига, уларнинг шаклланиш даврига хос хусусиятдир”¹. Мазкур таржима тили ана шу фикрни тўла тасдиқлайди. Далил сифатида бир қатор мисоллар келтирамиз: *пешона* – *манглай*, *бош қопқоғи* – *бош қутиси* – *бош косаси*, *елка илиги* – *елка мияси* (орқа мия), *оғиз бўшлиғи* – *оғиз чуқурчаллиғи*, *суяк тўри* – *суяк катаги*, *бўғум чуқурлиғи* – *бўғум ўйиғи*, *бўғум дўмбоғи* – *бўғум ўсимтиғи*, *йўғон учак* – *қалин учак*, *тупрук* – *сўлакай* ва бошқалар. Булардан ташқари, таржиманда *қобоқ* – *қовоқ*, *болдир* – *болтир*, *соч* – *чоч*; *бурма* – *буралма*, *чуқур* – *чуқурлик*, *ош қозон* – *ошқозон* сингари фонетик ва грамматик вариантлар ҳам учрайди.

Мазкур луғатда айрим таржима қилиниши мумкин бўлган, бироқ таржимасиз қолдирилган терминлар ҳам йўқ эмас. Масалан, таржимон “стремечко” терминининг русча *стремля* (узанги) сўзининг кичрайтириш шакли эканлигига эътибор бермагани ёки буни билмаганидан бўлса керак, уни таржимасиз, аслича қўллаган. Ҳолбуки, ўша давр луғатларида *стремля* – узанги, узанги – *стремля*² тарзида тўғри таржима қилиб берилган. Таржимон фақат шу сўзнинг кичрайтириш шаклини (*узангича*) берса кифоя эди.

Кўриниб турибдики, ушбу қўлланма, биринчидан, ўша давр ўрта мактабларининг амалдаги анатомия ўқув дастурини қониқтира олмаган, иккинчидан, китобнинг таржимаси соҳа мутахассиси бўлмаган таржимон томонидан амалга оширилганлиги туфайли анатомик терминлар тизимида юқоридагидек камчилик ва нуқсонлар, ғализликлар вужудга келган эди. Шу сабабли бўлса керак, Ўзбекистон Маориф Комиссарлиги қошидаги илмий марказ ва Давлат нашриёти кўп йиллар шу соҳада ишлаб келган, тиббиёт-биология соҳасида анча танилган мутахассис Изаддин Сайфулмулуковга проф. В.А.Герднинг ўша даврда рус мактабларида эътиборли саналган “Строение, жизнь и здоровье человеческого тела” дарслигини рус тилидан Ўзбекистон шароитига мослаб таҳририй таржима қилишни топширади.

Таржимоннинг ёзишича, “...бизнинг янгигина ишланиб келаётган фанний тилимиз, мактабларимиз ва мутолаачилари-

¹ Кутина Л.Л. Формирование языка русской науки. М., – Л., 1964. С.194.

² Русча-ўзбекча мукамал луғат 582-бет.

миз учун тамом деярли янги бўлгон бу фанларнинг (анатомия ва физиология – З.М.) ва бу дарсликнинг атамалари ва бошқа баъзи муҳим томонлари бутунлай янгидан ишланиб чиқилиши керак эди”¹. Бизнингча, у ўзига топширилган ишни анча муваффақиятли амалга оширган. Натижада II босқич мактаблар, ишчи факультетлари (рабфаклар), педтехникумлар ва шу соҳада мустақил билим олувчилар учун анча мукаммал дарслик юзага келди. Бу дарслик нафақат тегишли фанни мазмунли баён қилиш жиҳатидан, балки лисоний қурилиш, терминларни тўғри қўллаш ва тушунтириш жиҳатидан ҳам ажралиб туради:

I. Таржимон-муаллиф бир қатор терминларни, уларнинг байналмилаллиги ва ўқувчи учун янгиллигини эътиборга олиб, атрофлича изоҳлаб беради ва ўқувчида шу термин ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишга интилади. Масалан, у “анатомия” терминини қуйидагича изоҳлаган: “Анатомия – юнонча сўз. Ўзимизча – кесиш, ёриш, қирқиш, тунаш; арабча – ташриҳ деган маъноларни англататургон сўздан олингон... Демак, қисқа қилиб айтгонимизда: анатомия аъзомизнинг тузилишини ўргататургон фан бўлади. Бир оз тўлароқ қилиб таъриф қилгонимизда: анатомия – буткул аъзонинг ва бу аъзони (яъни организмни) тўплагон бўлимларнинг (ёхуд узувларнинг ёки органларнинг) тузилишларини ҳам буларнинг бир-бирига муносабатларини ўргататургон илм бўлади”². Ўқувчига анатомия фани ва “анатомия” термини ҳақида бундан ортиқ таърифнинг зарурияти ҳам йўқ эди. “Мускул” термини ҳақидаги изоҳли маълумот ҳозирги кун нуқтаи назаридан ҳам қизиқарлидир: “...мускул сўзи эски лотин тилида “сичқон” маъносидаги “musculus” сўзидан олингон. Сўм ёки гўшт тасмаларининг бу ном билан аталишига сабаб уларни эски ташриҳ олимлари сичқон жонивориға ўхшатишларидир. Чинакам, масалан, тери ва унинг тегидаги мускулни кесиб юборилгонда, мускулнинг қирқилгон учлари, иниға қочқон сичқонға ўхшаб, дарров тортилиб, терининг остиға беркиниб кириб кетади. Руслар ҳам мускулни *мышца* дейишлари шундандир”³. Ушбу изоҳларга қўшимча тарзда яна шуни

¹ Одам танасининг тузилиши, тириклиги ва соғлиғи. В.А. Герд дарслигидан ўзгартиб ёзувчи И.К.Сайфулмулк. Тошкент, 1931. 3-бет.

² Сайфулмулк И.К. Кўрсатилган асар. 5-бет.

³ Шу манба. 37-бет.

айтиш мумкинки, ҳозирги дарслик ва қўлланмаларда фаол қўлланишда бўлган *мушак* термини ҳам айти “сичқон” маъносини ифодаловчи форсча сўздир. Русча “мышца” сўзининг лотинча *musculus* терминининг таржимаси эканлиги унча исбот талаб қилмайди. Бироқ лотинча *musculus* форсча “мушак” сўзи таъсирида терминга айланганми ёки аксинча бўлганми — буни исботлаш анча қийин. Ҳозирги “мушкул” ўрнида “мушак” терминининг фаоллашуви табиий ҳолдир. Бунинг устига ўзбек тилида *мушак сабзи* ибораси ҳам мавжудки, бу ҳам бевосита мазкур терминга муносабатдош (сабзининг шаклига ишора)дир.

Дарсликда, шунингдек, *физиология, гигиена, капилляр, эпидермис, артерия, вена* терминлари ҳамда атоқли отлар асосида ҳосил бўлган бир қанча анатомик атама (номен)ларнинг маъноси, келиб чиқиши юқоридагилар сингари муфассал изоҳланганки, бу катта таълимий аҳамият касб этади, яъни бундай ҳолат ўқувчиларнинг ушбу терминларни яхши ёдда сақлаб қолишини таъминлайди.

2. Таржимон илми ташриҳнинг “анатомия” номи билан замонавий фан сифатида ўрта ва олий мактабларимизда ўқитила бошлаши муносабати билан ва ушбу соҳанинг аксар терминлари халқ тили билан узвий боғлиқлиги ҳамда унинг эндигина шакллана бошлаганини эътиборга олиб, жуда кўп терминларнинг синоним (дублет)ларини кенг қўллаган. Дублетларнинг қўлланиши муайян мақсад ва вазифаларни кўзлаган ҳолда амалга оширилган. Шунга кўра, уларни бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: а) байналмилал ва ўзбекча терминлар дублетлиги; бунда ҳар иккала термин ёнма-ён қўлланиб, бири иккинчисини тушунтириш ва изоҳлаш учун хизмат қилади: *чин тери — кариум, ўзак-нуклеус, қорин остидаги без — панкреас, сезги гавдачалари — Мейснер гавдачалари, селлула — ҳужайра, мушкул пардаси — перимизиум, кекирдак — трахея, аорта — шох томир* ва бошқалар; б) муайян анатомик тушунчани туркий тиллардаги ёки ўзбек халқ шеваларидаги номлар орқали ифодалаш натижасида юзага келган дублетлар; масалан: *ўмров суяги — кўпрук — сарпанжа суяги, суяк мағзи — суяк илиги — суяк мияси, пай — чандир — тарамуи, сингир — соч ўсар, ўча суяги — коса суяги — ёнбош суяги,*

сон — бут, пошна — ўкча — тўйиқ, ҳовуч — каф — қўл тароғи — олақон, товон — оёқ тароғи, шох парда, илдииз-томир-чўғур; в) терминлашган ва терминлашиб шаклланмаган сўз ва бирикмалар асосидаги дублетлар: *меъда — ошқозон — қорин, орқа мия (си) — ҳаром мағз, талоқ — қора жигар, қизилўнғач — овқат йўли — ош йўли, товуш пайлари — овоз пайлари — товуш ғижимлари, ўт халтаси — ўт қопи, ғалвир суяк — тўр суяк* ва б.

Дублетликнинг кейинги икки кўриниши адабий тил нуқтаи назаридан ўзбек тилининг ифода воситаларига бой эканлигини, терминология нуқтаи назаридан эса бу соҳа терминларининг ҳали шаклланиш босқичида эканлигини кўрсатади.

Дарслик тил воситаларини ўринли қўллаш, термин яратиш, уни истемолга киритиш жиҳатидан айрим жузбый камчиликларига қарамай, ҳам илмий, ҳам халқчиллик талабларига жавоб берадиган қўлланма бўлиб қолди. Унда қўлланган терминларнинг қўпчилиги кейинги таржималарга, луғатларга асос бўлди. Шу даврда яратилган иккита терминологик луғат — эмбриологиядан русча-ўзбекча, нормал макроскопик анатомиядан лотинча-ўзбекча-русча луғатлар¹ фикримизнинг далилидир.

Доктор З.Раҳматуллиннинг “Русча-ўзбекча эмбриология терминлари сўзлиги” 1933-1934 йилларда икки марта нашр этилиб, соҳага оид 693 та терминни ўз ичига олади. Луғатда анатомия терминлари жуда оз бўлса-да, у тиббиётга алоқадор фан соҳасида тузилган луғат эканлиги билан алоҳида аҳамиятга эга.

Унда *орқа мия, шохтомир (аорта), қизил томир (артерия), кўк томир (вена), қурсоқ, юрак, киндик, қовуқ, бачадон, қуйруқ, думғаза, мушак, тоғай, тухумдон (тухумлиқ), орқа тешик* сингари бир неча ўнлаб термин ўз ҳолича ва бирикмалар таркибида келтирилган.

“Лотинча-ўзбекча-русча нормал макроскопик анатомик терминлар сўзлиги” шу соҳа мутахассислари бўлмиш А.Асқаров ва Т.Нажмиддиновлар томонидан тузилиб, 1934 йилда нашр қилинган. Луғатда тиббиётнинг ўзак соҳаларидан бири — анатомияга доир 3500 дан ортиқ бир сўзли ва бирикма

¹ Раҳматуллин З. Русча-ўзбекча эмбриология терминлари сўзлиги. — Тошкент, 1933-34. Асфар А., Нажмиддин Т.Х. Лотинча-ўзбекча-русча нормал макроскопик анатомия терминлари сўзлиги. Тошкент, 1934. 127 бет.

терминлар берилган, демак, ўша даврда фаол истеъмолда бўлган анатомик терминлар мумкин қадар қамраб олинган. Шунингдек, унда ўзбек тили имкониятларидан тўлароқ фойдаланишга ҳаракат қилинган. Янги давр анатомик терминларнинг ўзбекча ва русчага қилинган таржимаси тиббиёт олий ва ўрта билим юр்தларининг, ўрта мактабларнинг талаба ва ўқувчилари учун анатомия дарсликларини ўзлаштиришда катта ёрдам берганлиги шубҳасиз. Албатта, луғат баъзи камчиликлардан холи эмас. Айрим термин ва терминологик бирикмаларни нотўғри таржима қилиш, баъзи терминларни икки-уч кўринишда тавсия қилиш (синонимия), имловий хатолар ва бошқалар шулар жумласига киради. Бундай хатоларнинг рўй берганлигига қарамай, ушбу луғатнинг нашр этилиши ўша давр учун муҳим аҳамиятга эга бўлди: анатомияга оид дарслик ва қўлланмаларни бир қадар сифатли таржима қилишга ёрдам берди, таржималарда терминларнинг бир хиллиги таъминланди. 30-йилларда нашр этилган анатомия дарсликлари ва шу соҳага доир қўлланмалар фикримизнинг исботидир¹.

Юқорида номи зикр этилган анатомия луғатининг босилиб чиқиши, олий тиббиёт ўқув юр்தларида таълим сифатининг ортиши, тиббиёт соҳасида ўз ишининг билимдони бўлган кадрларнинг етишиб чиқиши таржима дарсликларнинг кўпайишига сабаб бўлди. Ўша даврдаги ўрта ва олий тиббиёт ўқув юр்தлари учун дарслик ва қўлланмаларни рус тилидан таржима қилган А.Асқаров, Т.Нажмиддинов, И.Сайфулмулуков, Ф.Маҳкамов, А.Зоҳидов, Л.Муродов, З.Раҳматуллин, А.Юнусов, А.Маърифий, Ё.Тўрақулов, Ҳ.Ҳусанов, А.Усмонов ва бошқаларни ҳақли равишда замонавий ўзбек анатомия терминологиясининг яратувчиларидир, деб айта оламиз.

---

¹ Тонков В. Одамнинг нормал анатомия дарслиги (Ҳаракат органлари. Остеология). Тошкент, 1935; Тонков В. Одамнинг нормал анатомия дарслиги (Ҳаракат органлари. Синдесмология). Тошкент, 1936; Тонков В. Одамнинг нормал анатомия дарслиги (Ҳазм органлар системаси). Тошкент, 1939; Никифоров, Абрикосов А.И. Патологик анатомия асослари. 1-бўлим. Тошкент, 1937; Кабанов А.Н. Одамнинг анатомия ва физиологияси. Ўрта мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. Самарқанд-Тошкент, 1935-40-йиллар ва бошқалар.

50-йилларнинг иккинчи ярмидан анатомия терминологиясининг ривожланишида янги давр бошланди ва у ҳозиргача давом этмоқда. Бу давр анатомия фани билимдонларининг анатомик терминларни тартибга солиш борасидаги ишларини кучайтиришлари, ўзбек тилида янги-янги терминлар ясалиши ва истеъмолга кириб келиши, бир қанча русча-байналмилал терминларнинг ўзлаштирилиши билан характерланади.

Албатта, бу ривожланиш жараёнининг ўзига хос ташқи ва ички сабаблари бор. Масалан, мазкур жараённинг ташқи сабаби 1955 йилда амалдаги анатомик номенклатура ўрнига VI Халқаро Париж конгресси томонидан Париж анатомик номенклатураси (PNA)нинг қабул қилиниши ҳамда собиқ Иттифоқ анатомлари ва гистологлари жамиятининг 1956 йилда Харьков шаҳрида бўлиб ўтган пленумида мазкур номенклатурани маъқуллашдан иборат эди. Унинг ички сабаби тиббиёт, хусусан, анатомия соҳасида мустақил равишда дарслик, қўлланма ва луғатлар ярата оладиган, соҳа терминларини тартибга солиш билан шуғуллана оладиган миллий кадрлар етиштириб чиқарилиши билан боғлиқ эди. Юқоридаги омиллар Ўзбекистонда анатомия фани ва анатомия терминологиясининг ривожланиши, тартибга солинишига, анатомия фанини ўқитиш сифатининг ошишига катта ёрдам берди. Натижада ўрта мактаблар, тиббиёт йўналишидаги ўрта ва олий ўқув юртлари учун таржима дарсликлари билан бир қаторда, ўзбек муаллифларининг мустақил равишда яратган анатомия дарсликлари, қўлланмалари ҳамда бир қатор терминологик луғатлар юзага келди¹.

---

¹ Тонков В. Одам анатомияси ва физиологияси. 1-том, 1949; 2-том, 1950; 3-том. Тошкент, 1955; Малиновский Л. Одам гавдасининг тузилиши ва ҳаёти. Тошкент, 1949; Одам анатомияси. Тошкент, 1964; Қодирый А. Одам анатомияси ва физиологиясидан амалий машғулотлар. – Тошкент, 1968; Худойбердиев Р. ва б. Одам анатомияси. Тошкент, 1975; Солиҳов М.М. Одам анатомияси. Тошкент, 1977; Аҳмедов Н.К. Одам анатомияси. Тошкент, 1987; Аскарлов А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Лотинча-ўзбекча-русча нормал анатомия луғати. 1964; Аскарлов А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Русча-ўзбекча-лотинча нормал анатомия луғати. Тошкент, 1971; Ибодов Н.А., Лемпель Н.М. Анатомиядан қисқача лотинча-русча-ўзбекча луғат. Тошкент, 1982 ва бошқалар.

Бу дарслик ва луғатлар ўзбек анатомия терминологияси-ни тартибга солишда, унинг силлиқланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Масалан, 1964 йилда нашр этилган нормал анатомия луғатининг бош муҳаррири С.А. Долимов шундай ёзади: “Шу кунга қадар медицина соҳасида ўзбек тилида босилиб чиққан ва нашр этилаётган китоблар, дарсликлар ҳамда қўлланмаларда терминлар, хусусан, анатомия терминлари турли авторлар томонидан ҳар хил ишлатилиб келинмоқда. Бу фанни ўзлаштиришда анча ноқулайликлар туғдиради. Мазкур луғат ҳозирга қадар давом этиб келган анатомия терминлари турли-туманлигига хотима беради...”¹. Ҳақиқатан ҳам ушбу луғат янги анатомия номенклатураси асосида ишлаб чиқилган, унга аввалги луғатларга кирмай қолган терминлар киритилган, айрим эскириб қолган терминлар эса янгилари билан алмаштирилган.

Ҳозирги давр ўзбек анатомия терминологияси муайян тараққиёт ва такомиллашув йўлини босиб ўтган бўлишига қарамай, унда бир қатор ҳал қилинмаган масалалар ҳам бор. Кенг тарқалган дублетлик (синонимия), айрим терминлар қўлланишидаги ҳар хиллик, имловий қоидаларга риоя қилмаслик каби масалалар ана шу ҳал бўлмаган масалалар қаторига кирадик, биз булар ҳақида ишимизнинг тегишли бобларида тўхтаб ўтамыз.

1.2. Ўзбек анатомия терминологиясининг мавзуй гуруҳлари

Муайян соҳа терминларини тўлароқ ўрганиш, унинг тараққиёт қонуниятларини белгилаш, тилнинг умумий терминологик тизимидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлаш мақсадида кейинги вақтларда уларни мавзуй гуруҳлар асосида тадқиқ қилишга эътибор берилмоқда. “Энг аввало, — деб ёзади А.А. Реформатский, — терминология муайян тилнинг умумий луғавий тизими ичидаги аниқ ажралиб турган ва шу билан бирга, анча сезиларли ва ҳисоблаб чиқилган кичик тизимдир. Айни пайтда терминология, кичик тизим сифа-

---

¹ Асқаров А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Лотинча-ўзбекча-русча нормал анатомия луғати. Тошкент: Ўздавмеднашр, 1964. 5-6-беглар.

тида, ўз навбатида мавзуий гуруҳлар бўйича янада кичик-роқ тизимларга бўлиниб кетади”¹.

Бундай мавзуий гуруҳлар пала-партиш ҳолда эмас, балки аниқ талаблар асосида, тур ва жинслар бўйича қатъий тақсимланиш асосида юзага келади. “...терминологиядаги шундай хусусиятни қайд этиш керакки, бу ерда сўзлар шунчаки, ихтиёрий тартибда эмас, балки муайян фан ёки соҳанинг таснифидан келиб чиқиб гуруҳланади, бу эса алоҳида парадигматикани ҳосил қилади...”².

Демак, анатомия соҳасидаги барча терминлар тилнинг терминологик тизимларидан бирини ташкил қилади; бу тизим, ўз навбатида, муайян гуруҳлардан, бошқача айтганда, мавзуий гуруҳчалардан ташкил топади. Шу нуқтаи назардан, ўзбек тилининг анатомия терминологиясини ҳам муайян гуруҳлар ва гуруҳчаларга ажратиш ўрганиш лозим деб топилди.

Шуни айтиш керакки, тилнинг луғавий бойлигини ёхуд унинг бир қисмини муайян мавзуий гуруҳларга бўлиб ўрганишнинг ўзига хос аҳамияти бор. Бу ҳақда Э.Бегматов шундай ёзади: “Сўзларни тематик гуруҳларга ажратиш муайян халқ тилида қайси соҳаларга оид лексиканинг бой ёки камбағаллигини белгилашга имкон беради, халқнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, хўжалиги, маданий турмуши, диний қарашларига оид маълумотлар сўзнинг тематик гуруҳларида равшан ифодаланади”³. Ўзбек тили анатомия терминологияси ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин.

Шуниси ҳам борки, мавзуий жиҳатдан таснифлаш аниқ бир соҳанинг лексик бойлигини гуруҳлаштириш учун ҳам қўлланиши мумкин. Чунки лексиканинг бирор соҳаси элементлари муайян тизим сифатида тур ва жинс муносабатлари туфайли бир-бири билан ўзаро алоқада бўлади. Шунга қўра, ўзбек тилининг айрим терминологик системаларини ўрганишга бағишланган монографик тадқиқотлар (С. Иброҳимов, Р.Дониёров, А.Қосимов ва бошқаларнинг ишлари)да ало-

¹ Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Кўрсатилган манба. 121-122-бетлар.

² Шу манба. 123-бет.

³ Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985. 121-бет.

ҳида бир мавзуий гуруҳни луғавий-маъновий гуруҳларга, бошқача қилиб айтганда, микрогуруҳларга ажратишга алоҳида эътибор берилган. Шу сабабдан, биз ҳам ўз тадқиқот объектимишни маълум микрогуруҳларга ажратиб кўрсатишни маъқул кўрдик. Бу анатомия терминологик тизимининг бойлиги ҳақида аниқроқ, тўлароқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Аввало шуни айтиб ўтиш керакки, анатомия терминологиясида умумий, яхлит тушунчаларни ифодаловчи, яъни умумлашма термин сифатида қўлланадиган алоҳида луғавий бирликлар мавжуд. Асли ўзбекча (умумтуркий) *гавда* лексемаси ана шундай луғавий бирликлардан бўлиб, бу сўз соҳанинг асосий умумлашма термини ҳисобланади. Шунингдек, инсон қиёфасини тиклаб турган яна бир қанча анатомик таянчлар борки, уларни ифодаловчи луғавий бирликлар ҳам умумлашма термин ҳисобланади: *суяк*, *мушак* (мускул), *томир*, *без* кабилар. Чунки булар *гавда* умумлашма тушунчасининг йирик-йирик қисмлари ҳисобланади.

Анатомик терминларни, энг аввало, эмпирик нуқтаи назардан гуруҳларга ажратганимизда, бунда одамнинг мураккаб анатомик тузилма эканлиги, у бир бутун танадан иборат эканлиги, тананинг ташқи қисм (аъзо)лари кўзга кўриниб тургани ҳолда, ички қисмлари кўринмаслигини эътиборга олиш зарур. Ҳар иккала қисм яна бир неча қисмлардан иборат бўлиб, уларнинг барчаси ўзига хос номларга эга. Мана шунга кўра, одам анатомиясига оид терминларни иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин¹: а) одам гавдасининг ташқи қисмларини; б) одам гавдасининг ички аъзоларини билдирувчи терминлар. Қуйида мана шундай мавзуий гуруҳлар хусусида гап боради.

Масалага чуқурроқ, илмий жиҳатдан қараладиган бўлса, мустақил бир фан ҳисобланган анатомия, ўз навбатида, ўрганиш объектларига қараб, *остеология*, *синдесмология*, *артрология*, *миология*, *спланхнология*, *ангиология*, *неврология* ва *эстезиология* сингари бўлимлардан иборат. Бу бўлимларнинг ҳар бири яна бир қанча қисмлардан, қисмлар эса муайян қисмчалардан таркиб топган. Бўлим ва қисмлардаги тушунчалар ўз тер-

---

¹ Бу ерда шуни айтиш керакки, кейинги пайтларда анатомияга оид дарслик ва қўлланмаларда *гавда* термини ўрнида форсча *тана* термини ишлатилмоқда.

минларига эга бўлиб, улар муайян мавзулар бўйича гуруҳланган. Анатомиянинг ҳар бир бўлими ёки қисми бўйича гуруҳланган барча терминларни, барча мавзу гуруҳларини кўрсатиб ўтиш имкони йўқ, албатта. Шунга кўра, тананинг тана бўлиб туриши учун хизмат қиладиган асосий аъзолар ва қисмларни ифодаловчи айрим терминлар гуруҳларига тўхтаб ўтамиз. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да келтирилган маълумотга кўра, “Одам скелети 200 дан ортиқ суякдан иборат бўлиб, тузилиши одамсимон маймунларникига ўхшайди”¹. Демак, ўзбек тилининг анатомия терминологиясида суякларни ифодаловчи икки юздан ортиқ термин мавжуд экан. Бундай терминлар мавзуй гуруҳларга ажратиб ўрганилгандагина кўйилган мақсадга осонлик билан эришиш мумкин.

Дастлаб шуни қайд этмоқчимиз: А.В. Логиновнинг “Физиология билан одам анатомияси асослари” (Тошкент, 1985) номи дарслигида суяклар тузилишига кўра 7 гуруҳга бўлинган. Р. Худойбердиев ва бошқалар томонидан тузилган “Анатомия” дарслигида² суяклар 4 та катта гуруҳ ва ҳар қайси гуруҳ яна гуруҳчалар бўйича тасниф этилган. Назаримизда, кейинги тасниф суякларни ифодаловчи терминларни аниқ белгилаб олиш имконини беради. Мазкур таснифдан маълум бўлишича, **одамнинг скелет суяклари** шаклига кўра тўрт гуруҳдан иборат: 1) **найсимон суяклар**; 2) **говак суяклар**; 3) **ясси суяклар**; 4) **аралаш суяклар**. Қуйида мазкур гуруҳларга киритилган суякларни англатувчи терминлар хусусида қисқача фикр билдирамиз:

1) **найсимон суяклар**, ўз навбатида, *узун найсимон суяклар* (елка, биллак, сон, болдир) ва *калта найсимон суяклар* (қафт, панжа)га бўлинади; 2) *говак суяклар* тушунчаси қуйидаги суякларнинг номларини ўз ичига олади: *узун говак суяклар* (*қовурга, тўш суяги*); *калта говак суяклар*: (*тизза копқоғи, нўхатсимон суяк*); 3) *ясси суяклар* дейилганда *курак, чаноқ* кабилар тушунилади; 4) *аралаш суяклар* тушунчаси ҳақида гап кетар экан, унга бош (*калла*) *суяги, жағ, энса суяги, пешона суяги, тепа суяги, понасимон суяк, чакка суяги* каби терминлар билан ифодаланган суяклар киритилади.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 томли. 7-том. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2004. 666-бет.

² Худойбердиев Р. ва б. Одам анатомияси. Тошкент, 1975. 73-бет.

Алоҳида қайд этиш лозимки, мана шу гуруҳларга кирадиган ҳар бир суяк яна бир қанча қисмлардан, майдароқ суяклардан ташкил топади. Табиийки, улардан ҳар бири ўзига хос терминлар воситасида ифодаланади. Одам гавдасидаги умумий суяклар ҳамда хусусий (яна бирор гуруҳга кирган суяклар қисмлари) суяклар рўйхатининг ўзиёқ бир неча саҳифани эгаллаган бўларди. Шунинг учун қуйида айрим мисоллар келтириш билангина чекланамиз. Бош скелетини олиб кўрайлик.

Маълумки, *бош скелети* ёки *бош суяклари*¹ (халқаро термин – РНЛ) бош миянинг ва у билан бирга такомиллашган сезги аъзоларининг таянчи бўлиб, уларни ташқи муҳит таъсиридан сақлаб туради. Бош суяги тузилиши, функциялари ва ривожланиш хусусиятларига қараб, иккига ажратилади: мия бўлими суяклари, юз бўлими суяклари. Жумладан, мия бўлими суяклари бир нечта бўлиб, улар қуйидаги терминлар билан ифодаланади: *энса суяги, понасимон суяк, понасимон суяк танаси, кичик қанотлар* (понасимон суяк танасидан икки томонга чиққан учбурчак шаклидаги пластинка), *катта қанотлар*.

Ўз суяги ҳам бир қанча қисмлардан ташкил топган. Уларни ифодалаш учун қуйидаги терминлар ишлатилади: *жағ суяги, юқори жағ, пастки жағ, тишлар жойлашадиган ўсиқ – альвеоляр ўсиқ, танглай ўсиғи, ёноқ суягига бирлашадиган ўсиқ, танглай суяги*.

Кўл-оёқ суяклари бир қанча қисмлардан ташкил топган: *курак суяги, елка суяги, билак суяклари, тирсак суяги, кафт усти суяги, кафт суяклари, бармоқ фалангалари* ва бошқалар.

Оёқ скелети ҳам бир нечта суякдан иборат бўлиб, улар қуйидагича номланган: *чаноқ суяги, қўймич (ўтиргич) суяги, қов суяги, тизза қопқоғи, болдир суяклари, товон суяги, оёқ кафти суяги*.

Мушаклар, уларнинг тур ва хилларини ифодаловчи терминлар. Маълумки, мушаклар организм ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Марказий нерв системаси юборадиган импульслар таъсирида гавдадаги мускуллар қисқаради, бунинг натижасида скелет ҳаракатга келади ва, пировардида, гавда бир жойдан иккинчи жойга кўчади.

---

¹ Айрим адабиётларда, масалан, ЛФОАА да унинг ўрнига *калла суяги* термини ишлатилган. Бу ҳақда, яъни терминлар синонимияси тўғрисида кейинроқ, ишимизнинг охирги бобида тўхталамиз.

Одамда уч хил мушак (уларни ўрганадиган илм — миология) фарқланади, уларни ифодалаш учун *кўндаланг-тарғил мушаклар ёки скелет мушаклари, ички аъзолар мушаклари, юрак мушаклари* каби терминлар ишлатилади.

Анатомияга оид адабиётлардан маълум бўлишича, мушакларнинг қатор ёрдамчи аппаратлари ҳам мавжуд. Улар ўзбек тилида қуйидаги терминларда ўз ифодасини топган: *пай, фасция, ғалтак, пай қини, сесамасимон (кунжутсимон) суяк*.

Шу ўринда мушаклар номлари билан алоқадор бир далилни келтирмоқчимиз. Маълумки, *антагонист, синергист* каби лексик бирликлар ижтимоий-сиёсий терминлар ҳисобланади. Шунга қарамай, мазкур лексемалардан анатомия терминологиясида ҳам фойдаланилар экан. Масалан, “Одам анатомияси” дарслигида шундай дейилади: “Умуман мускуллар ишида том маънода антагонистик ҳолат йўқ. Ҳар қандай мускул қисқарар экан, гавдадаги бошқа мускуллар билан биргаликда гавда ҳаракатини таъминлайди. Аммо қисқарган вақтда иккинчи бир мускулга ёки гуруҳ мускулга нисбатан қарама-қарши иш бажарса, бундай мускуллар антагонист мускуллар деб ҳисобланади. Масалан, панжани ёзувчи мускуллар панжани буқувчи мускулларга нисбатан антагонистдир”¹.

Одам гавдасининг ҳар бир қисми унга мослашган мушаклар билан иш кўради. Мана шу қонуниятни тилда ифодалаш мақсадида терминлар ҳам шаклланган². Бунга мисол тарзида миологияга оид қуйидаги терминларни келтириш мумкин:

“Гавда мушаклари” асосий тушунчасига қуйидаги тушунчаларни ифодаловчи терминлар киради: *кўкрак мушаклари, қорин мушаклари, орқа мушаклар*; ўз навбатида, бу ҳар қайси микрогуруҳ қуйидагича терминлар билан ифодаланади: *орқа мушаклари орқанинг юза мускуллари* ва *орқанинг чуқур мушаклари* тарзида фарқланади. Пировардида, уларнинг биринчи-

---

¹ Худойбердиев Р. ва бошқалар. Кўрсатилган дарслик. 199-бет.

² Ҳозирги ўзбек анатомия терминологиясида мушак – мускул синонимияси кенг тарқалган ва улар деярли тенг даражада қўлланмоқда. Лекин ўтган арснинг 2-ярмида нашр этилган анатомия дарсликлари ва қўлланмаларида асосан мускул термини қўлланган. Шу давр манбаларидан тўпланган материалларимизда барча ўринларда мускул термини ишлатилганлиги сабабли биз уларни ўзгартиришсиз қолдирдик.

си, яъни *орқанинг юза мушаклари* 10 дан ортиқ қисмдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз атамасига эгадир. Чунончи: *трапециясимон мускул, ромбсимон мускуллар, орқанинг сербар мускули, орқанинг фасцияси, орқанинг пастки тишли мускули, катта юмалоқ мускул* (АОА, 100).

Орқанинг чуқур мушаклари эса 20 га яқин қисмдан тузилган бўлиб, улар қуйидагича аталган: *икки қоринли мускул, жағ ости мускули, тери ости мускули, тўш-тил ости мускули, қовурға оралиқ мускуллар, олдинги тишли мускул, кўкракнинг кичик мускули* (АОА, 102).

Кўкрак мушаклари гавданинг олд томонидаги мушаклар жумласига киради. У икки гуруҳдан иборат бўлиб, биринчиси юза сербар мушакларни ташкил этади. Масалан: *кўкракнинг катта мускули, кўкракнинг кичик мускули, ўмров ости мускули, олдинги тишли мускул* ва б.

Қорин мушаклари ҳам гавданинг олд томонидаги мушаклар қаторига киради. Қорин мушаклари ўнга яқин қисмдан иборат бўлиб, улар қуйидаги терминлар билан ифодаланади: *кўкракнинг катта мускули, қориннинг ташқи қийшиқ мускули, қориннинг тўғри мускули, пирамидасимон мускул, қориннинг оқ чизиги* ва ҳоказо.

Ишнинг ҳажми тақозоси билан одам гавдасини ташкил этган барча аъзоларнинг мушаклари номларини келтира олмаймиз, албатта. Қуйида ана шу аъзолар ва уларнинг таркибига кирувчи нисбатан кичик аъзоларни ифодаловчи айрим терминларни намуна сифатида келтириш билан чекланамиз: бўйин мушаклари — *(тўш-ўмровсўрғичсимон мускули, жағ-тилости мускули, олдинги нарвон мускул ва б.; бош мушаки* мимика ва чайнов мушакларидан тузилган: а) *такаббурлик мускули, қошни чимирувчи мускул, лунж мускули, кулги мускули;* б) *чайнов мускули, чакка мускули, медиал қанотсимон мускул; қўл мускуллари — дельтасимон мускул, кичик юмалоқ мускул, тумшуқсимон елка мускули, билак мускули, панжани ёзувчи мускул, панжа мускуллари; оёқ мускуллари — катта думба мускули, ноксимон мускул, машиначилар мускули, тароқсимон мускул, болдир мускуллари, сон мускуллари* ва бошқалар.

Одам танасининг ички аъзоларини ифодаловчи терминлар

Спланхнология – ички аъзолар, яъни кўкрак, қорин ва чаноқ бўшлиқларида жойлашган аъзолар тўғрисидаги илмдир (splanchna сўзи юнон тилида “ички аъзолар” деган маънони ифодалайди).

Спланхнологияга терминологик нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, аввало шуни қайд этиш лозимки, ички аъзолар ва уларни ифодаловчи терминлар сони унча кўп эмас. Уларни ифодалашда қуйидаги умумлашма ҳамда хусусий терминлар билан иш кўрилади:

а) ҳазм аъзоларини ифодаловчи терминлар: олдинги ичак, ўрта ичак, бош ичак, умумий ичак, ичак пайи, шиллиқ парда, мускул қават, безлар, ташқи (ички) секрет безлари, аралаш безлар, ичак девори ва б.;

б) оғиз бўшлиғи_(дахлиз)га алоқадор терминлар: юқори (пастки) лаб, лунж, танглай, қаттиқ (юмшоқ) танглай, ҳалқум-танглай мускули, тил-танглай мускули, тилча, тилча мускули, танглай чодирини кўтарувчи мускул; тиш, тиш илдизи, тиш тожи, тиш бўйинчаси, тиш катаклари, озиқ тиш, кичик озиқ тиш, катта жағ тиши, дўмбоқли тиш, сут тиш, доимий тиш;

в) тил ва унинг қисмларини билдирувчи терминлар: тил учи, тил ўртаси, тил танаси, тил илдизи, тил куртаклари, танглай муртаги, тарновсимон сўрғичлар, замбуруғсимон сўрғичлар ва б.;

г) сўлак безлари йигирматадан ортиқ турга бўлинади ва уларнинг айримлари қуйидагича аталган: лунж безлари, тепа лаб, тил безлари, пастки лаб, пастки жағ суяги, тилости беzi, чайнов мускули, қулоқ олди беzi ва б.;

д) ҳалқумнинг қисмларини ифодаловчи терминлар: ҳалқум деворлари, юқори девор, орқа девор, олдинги девор, ён девор, ҳалқум бўшлиғи, ҳалқумнинг бурун қисми, ҳалқумнинг оғиз қисми ва б.;

е) қизилўнгач қисмлари қуйидагича номланган: ҳалқумнинг ҳиқилдоқ қисми, қизилўнгачнинг ўрта торайган жойи, қизилўнгачнинг кўкрак қисми, диафрагма, меъданинг кириш қисми, қизилўнгачнинг қорин бўшлиғи қисми ва б.;

ё) *меъда ҳазм каналининг энг кенгайган қисми қорин бўшлиғининг юқори соҳасида жойлашган бўлиб, унинг қисмлари қуйидагича аталган: меъданинг кириш қисми, меъда туби, меъда бурмалари, меъданинг чиқиш қисми, меъданинг чиқиш тешиги, сиқувчи мускул;*

ж) *ичаклар*, аввало, бир неча хил бўлишини таъкидлаш лозим. *Ингичка ичак (ўн икки бармоқ ичак, оч ичак, ёнбош ичак, йўғон ичак, кўр ичак, “S” –симон ичак, тўғри ичак* ва б.;

з) *жигар* мураккаб аъзолардан бўлиб, унинг қисмлари қуйидагича аталган: *жигарнинг думалоқ бойлами, ўт пуфаги йўли, умумий ўт йўли, жигар венаси, меъда изи, қизилўнғач изи, жигарнинг думсимон бўлаги, жигар бойлами, йўғон ичак изи, ўт пуфаги* ва б.;

и) *ўт пуфагининг* қисмлари қуйидаги лексик бирликлар билан аталади: *ўт пуфагининг туби, ўт пуфагининг танаси, ўт пуфагининг бўғзи (бўйни), ўт йўли (пайи);*

й) *қорин парда*¹ организмнинг шундай бир қисмики, унда 30 га яқин аъзо ва уларнинг қисмлари жойлашади. Буларнинг айримлари қуйидагича номланган: *ўпка, чарви чўнтаги, чарви қопчаси, меъда ости бези, чарви илдизи, ингичка ичак, бачадон, тўғри ичак, қин, сийдик пуфаги, кўндаланг чамбар ичак, йўғон ичак тутқичи, парда қопчиғи* ва ҳ.к.

Ҳозирги ўзбек тилининг анатомик терминологик тизи-мида ички аъзоларни ифодаловчи яна бир қанча терминлар мавжуд. Буларга қуйидагилар киради:

1) *нафас аъзолари* ва уларнинг номлари: *бурун, бурун бўшлиғи*², *ҳиқилдоқ, тоқ тоғайлар, жуфт тоғайлар, ҳиқилдоқ бўшлиғи;*

2) *сийдик ва таносил аъзолари* ва уларни ифодаловчи терминлар: *буйрак, сийдик йўли, қовуқ (“сийдик пуфаги” ҳам дейилади); мойклар, эрлик олати, ёрғоқ, тухумдон, бачадон, катта уятли лаблар, кичик уятли лаблар, оралиқ;*

3) *нерв системасига кирувчи қисмлар* ва уларнинг номлари: *орқа мия, бош мия, узунчоқ мия, мияча, кичик мия, ўрта*

---

¹ Айрим адабиётлар (масалан, ХОА, 333-335)да мазкур термин *қорин пардаси* шаклида ҳам ёзилган.

² ХОАда мазкур термин қўшиб ёзилган.

мия, оралиқ мия, мия ярим шарлари, яримшар¹ ядролари, мия нўстлоғи.

Нерв системасига периферик ва вегетатив нерв системалари ҳам кирадики, уларнинг қисмлари ўзига хос лексемалар билан ифодаланади:

а) **бош мия нервлари** (периферик нерв системаси): *ҳидлов нерви, кўрув нерви, кўзни ҳаракатлантирувчи нерв, ғалтак нерви, уч шохли нерв, узоқлаштирувчи нерв, юз нерви, даҳлиз-чиғаноқ нерви, тил-ютқин нерви, адашган нерв;*

б) **орқа мия нервлари:** *бўйин чигали, елка чигали, бел чигали, думғаза чигали, уятли чигал;*

в) **вегетатив нерв системаси:** *симпатик қисм, парасимпатик қисм;*

г) **сезги аъзолари.** И.П.Павлов ибораси билан айтганда, анализаторлар уч турли бўлиб, улар қуйидагича номланган: *экстрарецепторлар (тери, қулоқ, кўз, таъм ва ҳид билиш рецепторлари), интрарецепторлар (ички органлар, қон томирларида жойлашган рецепторлар, проприорецепторлар (мускуллар, бўғимлар, суякларда жойлашган рецепторлар).*

Сезги аъзолари системаси қуйидаги қисмлар ва уларнинг номларидан иборат: *тери (тери устки қавати, чуқур қават, ёғ безлари, тер безлари, сут безлари), эшитиш ва мувозанат аъзолари (ташқи қулоқ, ички қулоқ), кўриш аъзоси (кўз соққаси, қовоқлар, кўз ёши аппарати).*

Ички секреция безлари. Одам аъзоларида бир гуруҳ безлар бўлиб, улар ички секреция безлари дейилади. Буларни ифодалаш учун қуйидаги терминлар иштирок этган: *қалқонсимон без, айрисимон без, миянинг пастки ортиғи, буйрак усти беzi, жинсий безлар.*

---

¹ Айни бир китоб (АОА, 255-256)нинг ўзида улар мана шу тарзда икки хил ёзилган.

Қисқача хулоса

Ўзбек тилининг ҳозирги анатомия терминологияси узоқ ва мураккаб тараққиёт маҳсули сифатида пайдо бўлган ва шаклланган.

Ўзбек анатомия терминологиясининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи бир-биридан сифат жиҳатидан фарқланувчи икки даврни қамраб олган: 1) қадим вақтлардан XX асрнинг бошларигача ва 2) XX асрнинг 20-йилларидан ҳозирги кунларгача бўлган давр. Биринчи даврда ўзбек анатомия терминологияси асосан умумхалқ тилида фаол қўлланган атамалар ҳамда арабча, форсча лексемалардан иборат бўлиб, муайян тизим сифатида шаклланмаган эди; иккинчи даврда – анатомик терминология халқаро миқёсда қабул қилинган даврда ўзбек анатомия терминологияси халқаро анатомик номенклатура ҳамда ташқи манбалар ва ўзбек тили ички имкониятларидан фойдаланиш ҳисобига муайян терминологик тизим сифатида ривожланиб келмоқда.

Ўрганилган манбаларнинг кўрсатишича, ўзбек анатомия терминологиясининг шаклланиш ва ривожланишида, энг аввало, ўзбек тилининг лексик-грамматик воситалари, қолаверса, арабча, форсча терминлар ва байналмилал терминология асосий манбалар бўлиб хизмат қилган.

Яхлит бир терминологик тизимни ташкил этувчи анатомик терминлар, ўз навбатида, бир қанча мавзуй гуруҳларга бўлинади. Терминларни мавзуй гуруҳларга ажратиб ўрганиш муайян терминологик тизимнинг, хусусан, ўзбек анатомия терминологиясининг бутун луғавий бойлигини, унинг шаклланиш ва ривожланиш имкониятларини аниқлашга ёрдам беради.

II БОБ

ЎЗБЕК ТИЛИ АНАТОМИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЯСАЛИШ УСУЛЛАРИ

Ўзбек тили терминологик системаларининг шаклланиши ва ривожланишида шу тилнинг ички имкониятлари асосий роль ўйнайди. Чунки “адабий тил лексикаси бойишининг биринчи ва энг муҳим манбаи унинг ўз ички ресурсларидир”¹.

Барча соҳаларда бўлганидек, анатомик терминологияда ҳам ясама терминлар соҳа терминологиясининг таркиб топиши ва ривожланишида асосий манбалардан ҳисобланади.

Сўз яшаш ички манбанинг энг асосий омилидир. Сўз яшаш, умуман, қандай усул, қандай восита билан бўлмасин, янги сўз ҳосил қилишдир. Ўзбек тилида термин яшашнинг усуллари ҳар хил бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: семантик (семантик-синтактик), морфологик, синтактик (композиция). Шу йўллар билан термин ясалишини алоҳида-алоҳида кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

2.1. Анатомик терминларнинг семантик-синтактик усул билан ясалиши

Ўзбек тилининг турли соҳа терминологик тизимларини ўрганишга бағишланган кўпгина ишларда² семантик усул билан термин яшаш терминологияни бойитувчи муҳим бир манба сифатида эътироф этилади. Бироқ термин яшашнинг ушбу усулига мансуб деб қаралаётган кўпгина терминларнинг “семантик усул билан ясалган терминлар” сарлавҳаси остида берилиши мунозаралидир.

¹ Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков... М.: Наука, 1966. С.131.

² Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Тошкент, 1977. 75-90-бетлар; Мадвалиев А.П. Химия терминларининг семантик усул билан ясалиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 6-сон; Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. Тошкент, 1978. 96-124-бетлар; Сапаев К. Строительная терминология узбекского языка: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1984 ва бошқалар

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида сўз маъносининг ўзгариши, маънонинг кўчиши, полисемантик сўзнинг айрим маънолари орасидаги боғланишнинг йўқолиши, айримларининг махсусланиши орқали янги сўзнинг ҳосил бўлиши — семантик ёки лексик-семантик йўл билан сўз яшаш¹ деб юритилади. Шу нуқтаи назардан, рўзғор буюмлари ёки косиблик асбобларини англаган *пичоқ, ўроқ, курак, қалпоқ, тирноқ* сингариларнинг ҳозирги замон техника терминологиясида семантик усул билан ясалган терминлар деб талқин қилиниши тўғри. Масалан: **Пичоқ** ер қатламини вертикал текисликда кесиб, ҳайдалмаган ердан ажратади (ҚХМК,7). Подшипникларга чанг кирмаслиги учун гупчак икки томондан **қалпоқлар** билан беркитилган (ҚХМК,9). Аммо *қалай вабоси, кислород кўприги (кимёда), цилиндрлар кўзгуси, радиоактив бўғзи (техникада)* каби қатор бирикма терминларни ҳам термин яшашнинг семантик усулига киритилишига қўшилиб бўлмайди. Буни қуйидаги ҳоллар билан изоҳлаш мумкин. Биринчидан, мазкур бирикмалар таркибидаги *вабо, кўприк, кўзгу, бўғиз* каби умумистеъмолдаги сўзлар махсус соҳа тушунчаларини англаувчи бирикма терминлар ҳосил қилишда иштирок этиб, ўзларининг дастлабки маъноларидан узоқлашади, яъни сўз семантикасида ўзгариш вужудга келади. Лекин ана шу кўчма маънодаги сўзлар юқорида кўрсатилган соҳаларда алоҳида термин сифатида қўлланмайди. Улар шу соҳанинг асосий терминлари билан бирга бирикма термин ҳосил қилиб, у билан “қаратқич-қаралмиш”лик алоқасини вужудга келтиради. Синтактик нуқтаи назардан эса бу хилдаги қаратқичли бирикмадан бирор предметга қарашлилиқ англашилади². Иккинчидан, бирикма терминлар ҳосил қилаётган биринчи компонент семантикасида маъно кўчиши бирикма терминнинг фақат биргина компонентига тегишлидир. Демак, бирикма термин ясалишида ҳам синтактик, ҳам семантик усул аралаш қўлланган. Шу сабабли ҳам янги термин ҳосил қилишнинг бу усулини семантик-синтактик усул билан термин яшаш деб аташ керак.

Ўзбек тилининг анатомия терминологиясида ҳам юқоридаги типда ясалган терминлар кўплаб учраганлиги сабабли ва бундай

¹ Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Тошкент, 1975. 22-бет.

² Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965. 128-бет.

ясалишни бир томонлама номлашдан қочиш мақсадида ишимизнинг ушбу қисмини шартли равишда “Анатомик терминларнинг семантик-синтактик усул билан ясалиши” деб номладик.

Маълумки, тилнинг лексикаси нафақат миқдорий, балки сифат жиҳатидан ҳам бойиб боради: эски сўзларда янги маъно пайдо бўлади, уларнинг эски ва янги маънолари ўртасидаги муносабатлар қайта англашилади¹.

Анатомик терминларни тарихий-этимологик нуқтаи назардан текшириш шунини кўрсатадики, ундаги кўпгина терминлар соф семантик усул билан ясалган. Масалан: *бош* — *гавданинг бошланиши*; *оёқ* — *адоқ* — *бирор нарсанинг охири*, *сўнги*, *тугаланиш қисми* маъноларини англантиб, кейинчалик одам организми номи сифатида қўллана бошлаган. Шунингдек, ҳозирги кунда тамоман бошқа-бошқа сўзлар ҳисобланувчи *қовурға*, *қовоқ*, *қопқоқ* (*бош қопқоғи*), *қоп* (*талоқ қопи*) каби анатомик терминларнинг барчаси **қопламоқ** феълидан ҳосил бўлган. Шу ўзакдан ясалган сўзларни чоғиштиринг: *қопоқ* (*қовоқ* — “кўзнинг устини қоплаб турадиган” маъносида), *қопурға* (*қовурға* — ички органларни қоплаб, беркитиб турувчи)², *мия қопқоғи* (*қоплаш*, *беркитиш* маъносида).

Аслига кўра полисемантик муносабатда бўлган ушбу сўзлар маънолари орасидаги ички боғланиш йўқолган, демак, ассоциатив алоқа сезилмас ҳолга келган. Ушбу мисоллардан семантик усулда сўз яшашнинг диахроник хусусиятга эга эканлиги, бу ҳодисанинг, одатда, бир давр маҳсули эмаслиги яна ҳам аниқ кўриниб турибди.

Маълумки, жуда қадимги даврлардан шакллана бошлаган анатомик терминологиянинг бойишида аксар семантик усул билан термин ҳосил қилиш амал қилиб келган; анатомик терминларга синхроник нуқтаи назардан ёндашилганда, соф семантик усул билан ясалган терминлар деярли учрамайди. Улар ўрнини семантик-синтактик усул эгаллади; бу жараён, айниқса, кейинги пайтларда жадал тус олди. Ҳозирги пайтда ўзбек тилининг анатомия терминологиясида умумистеъмолдаги сўз ёхуд бошқа соҳалар терминларининг маъноларига янги маънолар юклаш йўли билан ясалган терминларнинг миқдори юздан ошиб кетади.

¹ Будагов Р.А. Человек и его язык. М., 1974. С.119.

² Кажобеков Е. Семантика тюркского слова: АКД. Алма-Ата, 1988.

Маълумки, тилда сўзнинг маъносини ҳар хил усуллар билан кўчириш мумкин. Тилшунос Е.Кажибеков ҳам туркий тилларда сўз семантикасидаги ўзгариш асосан метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик каби семантик трансформация асосида амалга ошишини таъкидлайди¹. Терминшуносларнинг яқдиллик билан билдирган фикрларига қараганда, метафора семантик усулда термин ҳосил қилишда асосий роль ўйнайди. Бунда умумадабий ёки жонли тилдаги сўзларнинг бирор хусусиятини, шаклан ўхшашлигини, рангтусидаги бир хилликни асос қилиб олиш туфайли мана шундай янги-янги терминлар вужудга келади.

Ўзбек тили анатомик терминларининг семантик-синтактик усул билан ясалиши соф ўзбекча ёки ўзбек тилида аввалдан ишлатилиб келган форсча, арабча лексемани янги, анатомик маънода қўллашдан иборат.

Ўзбек тилида нашр этилган анатомияга оид дарсликлар, ўқув қўлланмалари, терминологик ҳамда изоҳли луғатлар ва бошқа манбалардан тўпланган мисолларни таҳлил қилиб чиқиб, ўзбек тили лексикасининг бир қатор қатламларига оид лексик бирликлар анатомик терминларга айланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу ўринда мазкур сўзларнинг маъноси ўзгаради ёки улар кўчма маънода қўлланади. Масалан, аслида рўзғор ҳамда хўжалиқда ишлатиладиган асбобларнинг номлари бўлган *коса*, *жом*, *қути*, *халта*, *қоп*, *ўроқ*, *қафас*, *тутқич* каби сўзлар иштирокида семантик-синтактик усул билан ясалган терминлар кўплаб учрайди: *бош косаси*, *кўз косаси*, *буйрак жоми*, *калла қутиси*, *соч қоғи*, *юрак халтаси*, *мия ўроғи*, *кўкрак қафаси*, *ичак тутқичи* каби². Ўзбек анато-

---

¹ Кажибеков Е. Семантика тюркского слова: АҚД. Алма-Ата, 1988.

² Шунинг учун бу каби терминларнинг айримлари беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га бирикма ҳолида киритилган ва тегишли таърифлар берилган. Масалан: **бош косаси** – калланинг мия жойлашган қисми, мия қоғи (2-жилд); **кўз косаси** – бош суягининг юз қисмидаги кўз жойлашган чуқурлик (2-жилд); **кўкрак қафаси** – одамлар, сутэмизувчи хайвонлар ва паррандаларда кўкрак умуртқалари билан қовурғаларнинг тўш суяги ёрдамида бирикишидан ҳосил бўлган бир бутун тузилма (2-жилд) Афсуски, мазкур луғатда юқоридаги терминлардан **буйрак жоми**, **калла қутиси**, **соч қоғи**, **юрак халтаси** кабилар ўз ифодасини топмаган.

мик терминларининг асосий қисмини ташкил этувчи бундай бирикма терминларнинг бошқа соҳаларда¹ бўлганидек, тушунчаларни мантиқан, мазмунан ва грамматик жиҳатдан тўғри ифодалашда семантик трансформацияга учраган иккинчи компонентларнинг аҳамияти каттадир.

Мазкур терминларнинг таркибий боғланишидан уларнинг қаратқичли конструкция эканлиги сезилиб туради. Бундай “қурилмаларда” бутуннинг бўлаги маъноси ҳам англашилишини Д.С. Лотте алоҳида қайд қилган эди².

Тўпланган далилий материаллардан анатомик терминологияда бутун номини англлатувчи терминларга қараганда, унинг қисмларини англлатувчи терминлар бир неча марта кўплиги аён бўлди. Масалан: *мия* — *мия тўни*, *мия қобиғи*, *мия ўроғи*, *мия чодир* ва бошқалар. Уларга хос яна бир хусусият — аъзо номини англлатувчи термин олдин, унинг қисмини англлатувчи термин эса кейин келади. Яна шу нарса характерлики, адабий тилда бир синонимик қаторга кирмайдиган сўзлар бу ўринда ўзаро синоним тарзда қўлланади. Масалан, *буйрак жом* — *буйрак косаси*, *қуймич косаси* — *қуймич жом*. Ҳатто бир жумлада ҳам мана шу тарзда ёнмаёن қўлланиш ҳоллари учрайди: *Бу эпителий қовуқ, сийдик йўллари, буйрак жомлари, косачаларини* қоплайди (ФОАА, 76). Аслида синоним бўлмаган бундай (*жом* - *коса*) лексемаларининг қўлланишига асосий сабаб уларнинг маъно жиҳатдан бир хиллиги эмас, балки шаклан ўхшашлигидир.

Адабий тилда бир-бирига синоним бўлган сўзлар анатомик терминларни яшашда семантик трансформацияга учраса ҳам, синоним тарзда қўлланади. Масалан: *Соч қопи эпителиал қинлардан ва бириктирувчи тўқимали соч халтачасидан иборат* (ТИС, 422); *бўғим халтаси* — *бўғим қопи* каби.

Баъзан семантик-синтактик йўл билан анатомик терминлар яшашда адабий тилдаги сўз билан унинг шевалардаги маънодошлари синоними тарзида қўлланади: *Тери билан суяк дўмбоқлари орасида ёғ ёстиқчалари бор* (ХОА, 694); *Бу сўрғич*

¹ Бу ҳақда қаранг: Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари. Тошкент, 1985.

² Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961. С.9.

ларнинг ўртаси дўмбоқ, атрофи ҳалқа сингари болишчадан иборат (ХОА, 295).

Бизнинг фикримизча, бир терминологик тизим доирасида бундай синонимик бирикма терминларнинг вужудга келишига, биринчидан, семантик-синтактик ясалишда иштирок этаётган иккинчи компонентнинг метафорик қўлланиши, иккинчидан, бу терминлар бошқа тилдан калькалаш йўли билан ҳосил қилинганлиги, учинчидан, таржимон ёки муаллифнинг маълум бир шева вакили эканлиги сабаб бўлган¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, семантик-синтактик усулда термин ясаш бошқа соҳалар терминологиясига нисбатан анатомияда кенг қўлланади. Бунинг асосий сабаби анатомик терминларнинг ўтмиш даврларда халқ тили асосида юзага келиб, жонли сўзлашув тили билан мустаҳкам алоқада ривожланганлигидадир. Шунинг учун уларда халқ тилига хос бўлган кўпдан-кўп метафорик қўлланишлар ўз аксини топган. Масалан: *бош косаси, кўз косаси, мия косаси, қуймиш косаси, буйрак жоми, калла қутиси* каби бирикма терминлар таркибидаги *коса, жом, қути* кабилар умумадабий тилда бирор нарсани солиш учун ясалган идиш номини англатади.

Анатомияда мана шу идишлар шаклига ўхшаган аъзолар ёхуд уларнинг қисмлари мавжудки, бу, ўз навбатида, метафорик ўхшатиш асосида қуйидаги терминларнинг ясалишига сабаб бўлган: *Бош суягининг нишонаси жуда баланд ва мия косаси жуда катта* (ФТ, 67, №5); *Кўз косаси бир жуфт бўлиб, тўрт бурчакли пирамидага ўхшаш бўшлиқдан иборат* (ХОА, 128); *Чаноқ суягининг ташқи юзасида сон суягининг боши кириб турадиган қуймиш косаси бор...* (АОА, 56); *Буйракнинг ичига кирган ерида бўшлиқ — буйрак жоми ўрнашган* (ЮОЛ, 75); *Бош мия сатҳи катта бўлгани учун нисбатан бирмунча кичик бўлган калла қутисига бурмалар ва эгатчалар ҳосил қилиб жойлашган* (ЮОА, 39).

Баъзи бир умумистеъмолдаги сўзлар ўхшашлигигагина эмас, балки вазифасига кўра (вазифадошлик асосида) ҳам янги термин ясалишига асос бўлиши мумкин.

---

¹ Анатомик терминларни тартибга солиш масаласи ҳақида алоҳида боб мавжудлиги учун биз синоним тарзда қўлланаётган терминлар унификациясига бу ерда тўхталмадик.

Маълумки, *қопқоқ* идишнинг номи эмас, балки уни беркитиб, ёпиб турувчи нарсанинг атамаси. Бу лексема ҳам анатомик терминологияда шунга яқин маънода қўлланади: *ҳиқилдоқ қопқоғи* (...*ҳиқилдоқ қопқоғи бор, бу қопқоқ овқат ютилган вақтда ҳиқилдоқ оғизини беркитиб туради* (ЮОА, 197); *тизза қопқоғи* (*Тизза қопқоғининг олдинги юзаси ғадир-будур бўлса, орқаси силлиқ бўғим юзаси бўлиб, қия қирра воситасида иккита майдончага бўлинади*, ХОА,197), *бош қопқоғи* (*Мия бўлими тепа томондан бош қопқоғи билан қопланган бўлади*, ХОА,105).

Тўпланган материалларни таҳлил қилиш ўзбек анатомия терминологиясида метафорик ўхшатиш асосида семантик-синтактик усулда термин яшашнинг кўлами жуда кенглигини кўрсатади. Умумистеъмолдаги лексемаларнинг анатомик термин сифатида қўлланиши шартли равишда қуйидаги микроғуруҳлардан иборат бўлиши мумкин:

1. **Кийим-кечак ва уларнинг қисмларини англатувчи терминлар.** Кийим-кечаклар номлари анатомик термин вазифасини бажариб келиши мумкин (табиийки, бирикмалар таркибида). Мисолларга эътибор берайлик: *Мия тўни* (*мантияси*) *ривожланишига кўра марказий нерв системасининг ҳамма қисмлари устидан, шу жумладан, пўстлоқ ости ядролари устидан ҳам мустақилликка эга бўлган, улар устида ҳосил бўлган ўзига хос устқурма “энг янги мия”дир* (КОА,354). Рус тилидан ўзлаштирилган *плашч* (асли маъноси: ёмғирда кийиш учун мўлжалланган кийим) ҳам айни шундай ўзгаришга учраган. Масалан: *Бош миянинг бир қисми ўзининг ниҳоятда катта ҳажми билан бошқа қисмлар устидан қоплаб тургани учун унга плашч деб ном берилган* (ХОА,592).

Шу билан бирга, анатомия терминологиясида кийим-кечакларнинг қисмларини ифодаловчи терминлар ҳам “хизмат доираси”га жалб этилганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Мисолларга мурожаат этайлик:

Ўзбек тилида *чок* лексемаси “1 Чеварликда: газлама, тери ва ш.к.дан тикилган буюмларнинг тикиб бириктирилган жойи” (ЎТИЛ- 08, 4, 504) маъносини билдиради. Шу билан бирга, у бирикма таркибида анатомик маъно ҳам касб этади. Масалан: *Айрим одамларда энса суягининг палласида сагит-*

тал ва кўндаланг жойлашган чоклар ҳосил бўлади (ХОА,127). ...икки томондаги мускул толалари бир-бирига яқинлашади ва чокда тугайди (ХОА,303).

Кийим-кечакларга алоқадор лексик бирликлар ичида **бурма** атамаси “кўйлакнинг бел, кўкрак ва орқа кўкрак қисмини машинада ёки қўлда буриб тикиш натижасида ҳосил қилинувчи қисм” маъносини ифодалайди. Анатомик терминологияда эса у ўхшатиш асосида янги атама сифатида ишлатилмоқда. Масалан: *Қорин парда деворидан органларга ёки органлардан абзоларга ўтган вақтида бурмалар ҳосил қилади (ХОА,308).*

Ҳошия (асл маъноси “бирор нарсанинг алоҳида ажралиб турадиган чети, айланаси зиҳи” атамаси ҳам мана шу мақсадда ишлатилган: *мия ҳошияси (САО, 362), эшитув ҳошияси (ТОА,219) каби.*

Кийим-кечакка алоқадор, айни чоғда анатомия терминологиясидан ўз ўрнини эгаллаган: яна бир лексик бирлик **камар** терминидир. Унинг асл маъноси қуйидагича: Сув қирғоғида, жар четида, тепалик ёки тоғ ёнбағрида ювилиш, ўпирилиш ва ш.к. натижада ҳосил бўлган форсимон ўпиқ жой, йўл (ЎТИЛ, 06, 2, 305). Анатомияда эса у одамнинг айрим бўғинларида, ўзаро туташ икки суякнинг бирида бўладиган яримшар шаклидаги ўйиқ жой, кўз маъносини ифодалайди. Масалан: *Елка камари иккала томонда биттадан ўмров... юрак суякларидан тузилади (ХОА, 147). Оёқ камари икки ялтоқ чаноқ ёки номсиз суякдан иборат (ХОА,163).*

2. Рўзғорда ишлатиладиган асбоблар, турли хил предметлар ҳамда уларнинг қисмлари номлари. Ота-боболаримиз қадимдан ишлатиб келган ўроқ “бели букик, ўткир тигли қурол, асбоб” эканлиги маълум. Анатомияда *мия ўроғи* тушунчаси мавжуд. Бинобарин, *ўроқ* лексемасининг анатомияга олиб киритилиши қуйидагича изоҳланади: *мия ўроғи ҳақиқатан ҳам ўз шакли билан ўроққа ўхшаган... (ХОА,613).*

Қуйида мазкур микрогуруҳга кирувчи сўзларнинг анатомик терминологик тизимда ҳам янги маъно билан ишлатилганлигини тасдиқловчи далилларни келтирамыз.

Қафас – куш ёки ҳайвонларни сақлаш учун махсус ясаладиган хонача (ЎТИЛ, 08, 5, 267-бет). Анатомияда эса *кўкрак қафаси* “гавданинг қовурғалар билан ўралган, юрак жойлаш-

ган қисми”. Масалан, *кўжрак қафасининг ҳаракати...* (ХОА,104). *Палла* — тарозининг нарса ёки тош қўйиладиган ҳар бир тақсимчаси. Анатомиядаги маъноси: Улар бир-биридан бириктирувчи тўқиманинг юпқа қобиғи билан ажралган *ўпка паллаларига* қиради (КОА,227).

Тўпланган материаллардан маълум бўлишича, анатомик терминологияда айрим асбоб-ускуналарнинг қисмлари номларидан ҳам фойдаланилар экан. Фикримизни қуйидаги мисоллар орқали ҳам тасдиқлаш мумкин: “*Даста* — турли асбобларнинг қўл билан ушланадиган қисми; соп” (ЎТИЛ, 06, 1, 570). Анатомик маъноси: *Голл* ва *Бурдак дасталари* таркибида узунчоқ миядаги тўқмоқ ҳамда понали ўзакка бориб тугайди (ХОА,621); *тўш дастаги* (КОА,75).

“*Тутқич* — нарсаларнинг қўл билан ушлаш учун хизмат қиладиган қисми, даста” (ЎТИЛ, 08, IV, 213-6), маъносини билдиради. У анатомияда махсус термин ҳисобланади: *Ингичка ичак тутқичи еллиғичга ўхшайди* (ХОА,336); *Унинг қорин деворининг орқа томонига бирикадиган жойи торая бориб, тутқич илдизига айланади* (ХОА,336).

“*Соп* — баъзи асбобларнинг қўл билан ушланадиган қисми, тутқи, даста, банд” (ЎТИЛ, 08, 3, 553) демакдир. Бу сўз анатомияда ҳам қўлланади: *Мия мантияси охириги миянинг сопи — тарғил тана ва ҳидлаш мияси яримшарини ҳосил қилади* (ХОА,354).

3. Курилишга алоқадор терминлар. Муҳим бир далил сифатида шуни қайд этамизки, текшириш объектимизда халқимизнинг азалий касб-ҳунарига айланган бинокорлик, курилиш объектларини англлатувчи махсус терминлар ҳам ўхшашлик принципи асосида ўзларининг семантик маъносини кенгайтириб, анатомик терминлар қаторидан жой олган.

Маълумки, *дарвоза* она тилимизда “шаҳар, қўрғон, қалъа, ҳовли ва ш. к.га кириладиган икки табақали катта эшик, қопқа” (ЎТИЛ, 06,1,560) маъносини ифодалайди. Шу билан бирга, унинг иштирокида анатомик термин ҳам ясалган. Масалан: *Бу бўлак жигар дарвозасининг орқа томонида чап ва ўнг сагиттал чуқурлар ўртасига жойлашган* (ХОА,328); *Висцерал юзасидан кўндалангига кетган эгатча жигар қопқаси, яъни дарвозаси бор* (ФОАА,249). *Бронхлар ўпка дарвозасидан*

(қопқасидан) ўтиб, яна бир неча марта тармоқланади (СОА,81). Мисоллардан кўриниб турибдики, баъзи дареликларда дарвоза, баъзиларида қопқа атамаси ишлатилган. Бизнингча, буларни бир хилликка келтириш керак. Бу ҳақда кейинги бобда фикр юритамиз.

Лекин баъзан қопқа ўрнида дарвоза атамасини қўллаб бўлмайди. Масалан: *Қопқа венаси орқали жигарга кириб, уни организмдан ортиқча ва зарарли ҳисобланган моддалардан тозаллаган* (ХОА,519). Мисолдаги қопқа венаси бирикмасининг ўрнига дарвоза венаси бирикмасини қўллаш мантиқан тўғри бўлмайди.

Девор (асл маъноси: “Бинонинг, уйнинг томни кўтариб турувчи ёки хоналарга ажратувчи тик кўтарилган қисми” (ЎТИЛ, 06, I, 589); *Халқум атрофини ўраб турадиган нарсалар халқум деворлари деб аталади* (ХОА,298); *бўлмача девори юпқа, қоринча девори эса мускулдан тузилган* (ХОА,428).

Даҳлиз (асл маъноси: “Уйнинг кираверишига қурилган, одатда пойабзал ва уст кийимлар ечиб кириладиган биринчи хона” ЎТИЛ, 06, I, 582): *Оғиз бўшлиғида тишлар шундоққина оғиз тешиги орқасида жой олиб туради ва кичкина кемтик оғиз даҳлизи билан ундан ажралган бўлади* (ФОАА,234). *Суяк лабиринт даҳлизи ташиқи томондан ўрта қулоққа қараган...* (ХОА,705).

Устун (асл маъноси: “Томни кўтариб турувчи тик таянч ёғоч” (ЎТИЛ, 08, 4, 302); *Агар мускул бир томонлама қисқарса, умуртқа устунини у ёки бу томонга букади* (ХОА,204).

4. Ип, газлама, мато ва ҳоказолардан тайёрланган, уй-рўзғор, маиший ҳаётда ишлатилаётган нарса-буюмлар, айрим ҳолларда эса уларнинг қисмлари номлари ҳам анатомик терминлар ясашда фаол қатнашади. Буларга қуйидагилар киради: бир-бирига синоним бўлган **ёстиқ** ва **болиш** лексемалари адабий тилда “бош остига қўйиб ётиш, ёнбошлаш, суялиш учун ишлатиладиган юмшоқ буюм” маъносини билдиради. Анатомия терминологиясида бу лексик birlikлар кичрайтириш шаклини олган ҳолда махсус термин сифатида ишлатилмоқда. Масалан: *Бу сўрғичларнинг ўртаси дўмбоқ, атрофи ҳалқа сингари болишчадан иборат* (ХОА,295); *Тери билан суяк дўмбоқлари орасида ёғ ёстиқчалари бор* (ХОА,694).

Чодир сўзининг адабий тилдаги маъноси “Матодан қурилган қапа; палатка” (ЎТИЛ, 08, 4, 503). Бу сўз анатомия термини сифатида “ўраб, қоплаб турувчи парда” маъносида қўлланади: *Мия чодир* деб аталган кенг парда, мия ўроғининг икки ён томонга давом бўлиб, худди палатка сингари калланинг орқа чуқури устида тортилгандир (ХОА,613); *Ҳалқумга қараган орқа томони худди чодир сингари осилиб тургани учун, унга танглай чодир* деб ном берилган (ХОА,284).

Кишиларнинг маиший ҳаётида ишлатилган ва ишлатилиб келинаётган яна қатор нарса-буюмлар мавжудки, уларнинг атамалари ҳам она тилимизда анатомик термин сифатида фаол суратда ишлатилади. Масалан: *халта*: *суякларнинг бўғим юзалари бўғим халтасига ўралган* (ХОА,154); *Юрак халтаси сероз пардадан тузилган...* (ХОА,425); *қопча*: *Бронхларнинг аксарияти ўпка қопчасига киради...* (ХОА,227); *Соч қопчасига силлиқ мускул толалари бирикади* (ХОА,694).

Маълумки, кийим-кечак ёхуд рўзғорда ишлатиладиган маиший нарса-буюмлар қатор қисмлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз атамасига эгадир. Улар ҳам анатомия терминологиясида қўлланар экан. Мисолларга мурожаат этайлик: *Тўр* адабий тилда “табiiй ёки сунъий толадан катак-катак кўзли ёхуд бежамдор қилиб тўқилган газмол” маъносида қўлланса (ЎТИЛ, 08, 4, 243), анатомияда организмнинг шундай газмолга ўхшаш қисм номини билдиради: ... артерия девори атрофида *вена чигали* ҳамда *вена тўри* ҳосил қилади (ХОА,498); *Артерия тўри* кафт ва панжа букувчи мускулларининг пайлари остида жойлашади (ХОА,457).

Парда сўзи ўзбек адабий тилида “хонани қуёш нури, шамол ва ҳоказолардан тўсиш ёки безаш учун дераза, эшик ва ш.к. га тутиладиган газлама, мато” (ЎТИЛ, 08, 3, 220) маъносини ифодалайди. Анатомияда эса “организмда айрим аъзоларни қоплаб, ўраб ёки бир-биридан ажратиб турадиган юпқа тўқима” маъносида ишлатилади: *Сероз парда қорин пардасининг ички варағи бўлиб, қорин бўшлиғидаги органларни ўраб туради* (ХОА,278).

5. От-улов жабдуқларининг номлари. Тўпланган материаллар шуни кўрсатадики, от-улов жабдуқларининг номлари ҳам ўхшатиш тамойили асосида кўчма маъно касб этиб, ана-

томик терминологик тизимдан ўрин эгаллаган. Масалан: *эгар* сўзининг адабий тилдаги маъноси “от-улов устига уриладиган ва миниб ўтириш учун мосланган абзал” (ЎТИЛ, 08, 5, 19) бўлиб, ундан ўхшашлик асосида анатомик термин ҳосил қилинган: *Понасимон суяк танасининг калла бўшлиғига қараган юқори юзасининг ўрта қисмида эгарга ўхшаш чуқурча — турк эгари бор. Турк эгари орқа томондан эгар суянчиғи билан чегараланади* (ХОА,108).

Юган сўзининг адабий тилдаги маъноси “от, эшак каби уй ҳайвонларини бошқариш учун улар бошига солинадиган, сувлик, тизгин ва қайиш тасмалардан ясалган абзал” (ЎТИЛ, 08,5,73). Анатомия терминологиясида бу лексемага *-ча* кичрайтириш қўшимчасини қўшиш орқали янги термин ясалган. Масалан: *Бир группа шиллиқ безлар тилнинг пастки юзасида икки томонлама узунасига жойлашиб, уларнинг найчалари тил юганчаси атрофида очилади* (ХОА,295); *Лабларнинг шиллиқ қавати тишларни ўраган милкларгача давом этиб, марказий қисмида лаб юганчалари деб аталадиган бурмалар ҳосил қилади* (ХОА,281).

Узанги сўзининг адабий тилдаги маъноси “Эгарнинг икки томонига қайиш билан боғлаб, осиб қўйиладиган, отга миниш ва эгарда оёқларни тираб ўтириш учун хизмат қиладиган, металлдан ясалган от абзали” (ЎТИЛ 08,4,265). Бу сўз ҳам ўхшашлик асосида маъно кўчишига учраб, анатомик терминга айланган: *Узангичанинг кенгайган пластинкаси ички қулоқнинг даҳлизига кирувчи овал тешикни беркитиб туради* (ХОА,704).

Айрим фанларга оид терминлар ҳам анатомик терминологиянинг “эҳтиёж”ларини “қониқтириб келаётганлиги” маълум бўлди. Ана шулар жумласига қуйидагилар киради.

1. Ботаник объектлар ва уларни англатувчи терминлар. Кузатишларимиздан маълум бўлдики, ўзбек тилининг анатомия терминологиясида ботаник объектларни ифодаловчи қатор терминлар ҳам ишлатилар экан. Бу ўринда икки хил объект номлари ана шундай терминлар сифатида юзага чиққан:

1) айрим ўсимликларнинг номлари анатомик термин тарзида намоён бўлади: *Узунчоқ мия бош мия пиёзи қаторига киради...* (ХОА,570).

Маълумки, *пиёз* сўзининг қадимий шакли, яъни синоними *сўғондир*. У ўзбек тилида эпизодик тарздагина қўлланади (*Сўфи сўғон ер, топилса йўғон ер* мақолини эслаб кўрайлик). Шунга қарамай, мазкур термин анатомик терминологияда ҳам *пиёз* термини билан параллел ишлатилган ҳолларни кўриш мумкин: *Мия пўстлоғи билан мия ўзаклари ёки мия сўғони (пиёзи)... ўртасидаги йўл иккита қисмдан иборат* (ХОА,620); *Бу сўрғичларнинг учида таъм билиш пиёзчалари бор* (ХОА,295);

2) ўсимликларнинг тузилишидаги қатор қисмларнинг номлари ҳам анатомик терминологиядан ўрин эгаллаган: *Таъм куртаклари кўриниш бўйича пиёзга ўхшайди* (Физ.440); *Танглай муртаклари тузилишига кўра лимфоид органларга киради* (ХОА,285). *Анимал нервларнинг толалари мия пояси ва орқа миядан қаторасига бир текис ва бир хилда чиқади* (ХОА,677); *... думғаза шохчалари думғазага тарқалади* (ХОА,468).

2. Географик объектларнинг номлари. Текширишимиздан география соҳасида қўлланадиган терминлар ҳам метафорик тарзда кўчма маъно касб этиб, анатомик термин сифатида қўлланаётгани маълум бўлди. Далил сифатида қуйидаги мисолларни келтирамиз: *Тишлар юқори ва пастки жаф қирғоқларидан ўсиб чиқади* (ХОА,280). *Айни вақтда сариқлик халтасининг деворида... қон оролчалари пайдо бўлади* (ХОА,430); *...миянинг остки юзасида жуда кенг, кўп суюқлиқ сиғдирадиган бўшлиқлар учрайди. Бундай бўшлиқлар ҳавзалар дейилади* (ХОА,615).

3. Анатомик терминологик тизимда ҳатто математикага оид терминларнинг маъно кўчиш йўли билан янги (анатомик) термин сифатида қўлланаётганлиги кузатилади: *Анатомик ҳосилаларнинг айтиб ўтилган ҳамма тўрталаси нерв толаларига эга* (ХОА,378); *Бўғим ичидаги кесишма... шундай жойлашган* (ХОА,186); *Кўрув нервлари кесишмасининг орқа томонида ичкаридан ташқарига йўналган кўрув йўли кетади* (ХОА,504).

4. Анатомик терминларнинг қисмлари номларидан ҳам янгидан терминлар ҳосил бўлиши мумкин. Тўпланган материаллар таҳлилидан шу нарса маълум бўлдики, ўзбек тилининг бошқа терминологик тизимларида деярли учрамайдиган ҳодиса бу соҳада мавжуд: анатомик объектларни аниқ-

ловчи айрим терминлар ўхшатиш асосида баъзи организмларнинг қисмларини англатиш учун фойдаланилар экан:... *юррак қулоғида, қоринчаларнинг ички юзасида эса бир оз қалин бўлади* (ХОА,419); *Урта миянинг иккинчи қисми мия оёқчаларидир* (ХОА,587); *Илдизи билан коронкаси орасида милк билан ўралган торайган қисм — тиш бўйни жойлашади* (СОА,71).

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, анатомик терминлар бошқа соҳалар терминологияларида семантик, семантик-синтактик йўл билан термин ясашда кенг қўлланилади, бироқ бошқа соҳа терминларининг анатомик терминларга айланиши бирмунча чегаралангандир. Фикримизча, бу ҳолат анатомик терминларнинг бошқа соҳа терминларига қараганда қадимийроқ эканлиги билан изоҳланиши мумкин.

Ишимизда анатомик терминларнинг бошқа соҳалар терминологиясига кўчиши ҳақида тўхтаб ўтмадик. Чунки бу ҳодиса ҳақида айрим муаллифлар¹ ўзларининг ишларида кенгроқ маълумот беришган.

Қисқаси, таҳлил этиб чиқилган конкрет фактик материаллар ўзбек тилининг анатомик терминологик тизимида семантик-синтактик усул, яъни лексик бирликларнинг маъносини кўчириш йўли билан юзлаб терминлар ҳосил қилинганлигини яққол тасдиқлайди. Бу жараёнда метафоранинг ўхшатиш тамойили муҳим роль ўйнайди.

2.2. Анатомик терминларнинг морфологик усул билан ясалиши

Туркий тилларда лексемалар ҳосил қилишнинг кенг тарқалган йўлларида бири — аффикслар орқали сўз ясашдир. Бу усул билан сўз ясалиш кўлами кейинги даврларда янада кенгайди². Бу ҳолат турли терминологик тизимларга мансуб бўлган терминларнинг ясалишига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Маълумки, терминлар ҳам адабий тил доирасида мавжуд

---

¹ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари; Маматов А. Анатомик атамалар бошқа терминологик системаларнинг бойиш манбаи сифатида //Ўзбек тили ва адабиёти. 1984, 4-сон. 42-50-бетлар.

² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л.,1977. С.96.

бўлган сўз яшаш қолип (модел)лари асосида, шунингдек, дери-вацион аффикслар асосида яратилади.

Терминологиянинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, адабий тилда бирмунча каммаҳсул бўлган аффикс терминологияда ёхуд унинг бирор тизимида фаол бўлиши ёки аксинча ҳолат кузатилиши мумкин.

Масалан, ўзбек тилининг техник терминологиясида -гич аффикси маҳсулдор бўлса¹, бизнинг тадқиқот объектими-з бўлган анатомия терминологиясида ушбу аффикс деярли тер-мин ясамайди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, гарчи ҳозирги за-мон ўзбек тилида лексема яшашнинг кенг қўлланадиган энг унумли, етакчи усуллари аффиксал усул бўлса-да, терминологияга нисбатан бу ҳукми қўллаб бўлмайди, чунки бу бир томонламаликка олиб келади.

Терминологияга оид тадқиқотлардан маълум бўлишича, бирор терминологик тизимда аффиксация усули билан тер-минлар яшаш бир қадар фаол бўлса, бошқасида каммаҳсул-дир. Масалан, ўзбек тилининг техника², мушиқашунослик³ терминологияларида термин яшашда кўплаб аффикслар иш-тирок этгани ҳолда, касалликлар⁴, доришунослик⁵, кимё⁶ терминологияларида термин ясовчи аффиксларнинг миқдо-ри анча чекланган.

Шуни таъкидлаш лозимки, бундай терминларнинг акса-рияси синхроник нуқтаи назардан ўзак-негизларга ажрал-

---

¹ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим маса-лалари. 90-бет.

² Касимов Н. Функциональные особенности аффиксов в узбекской технической терминологии: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Таш-кент, 1979.

³ Азизов А. Лексико-грамматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1981.

⁴ Хусанов А. Названия болезней и их симптомов в узбекском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1982.

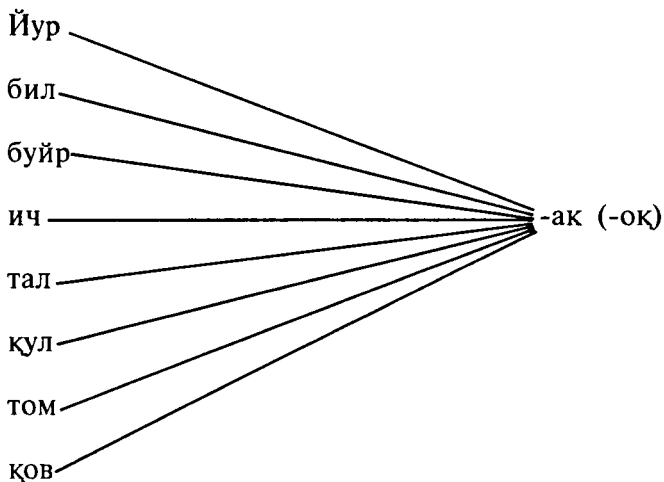
⁵ Касимов А. Фармацевтическая терминология в современном уз-бекском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1982.

⁶ Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминология и вопросы ее нормализации: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1986.

майдиган лексик бирликлардан иборатдир. Бироқ бу ўринда қуйидаги икки ҳолатни эътиборга олиш лозим бўлади:

1) ҳозирги анатомик терминологик тизимда ҳатто диахроник жиҳатдан ҳам морфологик қисмларга ажратилмайдиган, тузилиши жиҳатидан туб ҳолда бўлган қатор терминлар мавжуд: *тил, бет, бел, қўл, без, сон, бош, қош, тиш, соч, бут, юз* ва ҳоказолар;

2) анатомик терминологик тизимга кирувчи бир қатор терминларни тарихан морфемаларга, яъни ўзак-негизларга ҳамда ясовчи элементларга ажратиш мумкин. Жумладан, қуйидаги терминларни тарихан **-ак (-оқ)** аффикслари билан ясалган, деб тахмин қилишимиз мумкин:

Мана шундай сўзлар жумласига *қўлтиқ, ошиқ, ўсиқ* (**-иқ** аффикси), *бўйин, бурун, бўғин* (**-ин, -ун** аффикслари), *елка, ўпка, чакка* (**-ка** аффикси), *оғиз, бўғиз* (**-из** аффикси) кабиларни киритиш мумкин.

Тизза термини таркибидаги **-за** элементини ҳам қадимий ясовчилардан деб ҳисоблаймиз. **Тиз** ўзак-негизининг мустақил равишда ҳам “оёқнинг букиладиган, болдир билан сон қўшиладиган жойи” маъносини ифодалаб келиши шундан далолат беради. Буни сўзлашув ва бадийий услубларда *тиз* шакли-

нинг қўлланиши ҳам тасдиқлайди. Масалан: *Олма хола юзини тирнаб, тизига урди* (Ғ.Ғулом. Соялар); *Тиз букиб, таъзим этиб, иззат қилолмай доғман* (Муқимий).

Гарчи, анатомик терминларнинг аффиксация усули билан ясалиши синтактик усул билан сўз ясалишига қараганда каммаҳсул бўлса-да, диахроник нуқтаи назардан қараганда, анатомик терминларнинг илк шаклланишида аффиксация усули етакчи бўлган, деб ҳисоблаймиз.

Келтирилган далиллардан кўриниб турибдики, ҳозирги босқичда ўзбек тилининг анатомик терминологик тизимида тузилиш жиҳатидан содда, яъни яхлит ўзак-негиз сифатида қараладиган туб терминлар катта ўрин эгаллайди. Ясалишига кўра уларнинг айримлари фақат туб (*тил, тиш* каби), тарихан ясама бўлган (*курак, талоқ* ва бошқалар). Ҳозирда туб терминлар жумласига форс ҳамда араб тилларидан ўзлаштирилган *лаб, пешона, тана, аъзо* кабилар ҳам киради. Чунки улар ўзбек тилида морфема қисмларга ажратилмайди.

Шу билан бирга, тадқиқот объектимизда содда ясама терминлар ҳам мавжуд. Аввало шуни қайд этиш лозимки, одам гавдасидаги асосий қисмлар номларининг қадимдан шаклланиб бўлганлигидан, ҳозирги даврда сўз ясовчи элементлар воситасида ҳосил қилинган терминлар камдан-кам учрайди. Булар қуйидагилардан иборат:

1) **-ма** аффикси. Маълумки, **-ма** аффикси ўзбек тилида хилма-хил маъноларни ифодаловчи сўзлар ясайди¹. Уларнинг айримлари терминологик тизимларда бирмунча фаол эканлигини қатор илмий ишлар мисолида кўриш мумкин²; **-ма** аффикси ёрдамида, гарчи кам миқдорда бўлса ҳам, ҳар ҳолда айрим анатомик терминлар ясалганки, қуйида келтирилладиган мисоллар шундан далолат беради: *тўқима, бурма, ўйма, тузилма, битишма; Бу бурмаларда қон томирлар жойлашади* (ХОА,77). *Бу тугун юрак бўлмаларининг мускул толалари ва бўлмача — қоринча тугуни билан туташган бўлиб, бўлмаларнинг қисқариш ритмини тартибга солиб туради* (АОА,108);

---

¹ Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1980. 184-бет.

² *Қаранг:* Дониёров Р. Кўрсатилган асар; Ҳусанов А. Кўрсатилган асар; Мадвалиев А. Кўрсатилган асар.

2) **-ғич, -қич, -кич** аффикси иштирокида умумтилда ясалган *сўрғич, ёпқич* каби кам миқдордаги анатомик терминлар ишлатилади. Масалан: *Ёпқич артерия canalis obturatorius орқали соннинг медиал томонига бориб аддуктор мускуллар ва obturatorius externus га тарқалади* (НТЛ,323). *Сийдик чиқариш каналининг ички тешиги атрофида айлана мускул тутамлари сўрғичлар – сфингтерлар ҳосил қилади* (СА, 112);

3) ўзбек тилида асли форс-тожикча бўлмиш **-дон** аффикси бирор нарса солинадиган идиш маъносини ифодаловчи сўзлар ҳосил қилади (*гулдон, сиёҳдон, қаламдон* каби). Гарчи кам миқдорда бўлса ҳам, ўзбек анатомия терминологиясида мазкур аффикс иштирокида “одам гавдасидаги бирор аъзо” жойлашадиган таркибий аъзо ёки қисм маъносидаги терминлар ҳосил қилинган. *Тухумдон, бачадон* кабилар шулар жумласидандир. Масалан: *Тухумдон бир жуфт бўлиб, узунлиги 2-3 см* (АОА,177). *Бачадон девори қалин бўлиб, уч қаватдан иборат* (НТА, 255).

Кўриниб турибдики, сўз ясовчи морфемаларнинг вазифалари умумадабий тилга нисбатан терминологияда кенгроқдир. Улар таснифловчи функцияни – тушунчанинг хусусиятини тўлиқ акс эттиради¹;

4) ўзбек тилида **-ча** аффиксининг асосий вазифаси кичрайтириш-эркалаш маъносидаги сўзлар яшадан иборатдир. Проф. А.Ғуломов **-ча** аффикси ҳақида фикр юритиб, унда қисман янги сўз яашга интилиш тенденцияси бор деб ҳисоблайди². З.Маъруфов ҳам **-ча** аффикси кичиклик маъносини йўқотиб, янги сўз яашини таъкидлайди³. **-ча** аффиксининг конкрет маъноли предметларнинг номларини ясай олишини техник терминология мисолида Р.Дониёров ҳам кўрсатиб ўтган⁴.

¹ Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. 1973, №4.

² Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, часть первая. Словообразующие аффиксы: Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Ташкент,1955. С.2.

³ Маъруфов З. Сўз`состави. От ва сифат. Тошкент, 1956, 43-бет.

⁴ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масаллари. Тошкент, 1977. 96-бет.

Маълумки, терминологияда эмоционал-экспрессивликни вужудга келтирувчи сўз ва аффикслар қўлланмайди. Баъзан қўлланган тақдирда ҳам, улардаги бўёқдорлик йўқолади. Н.Қосимов бу ҳақда шундай ёзган эди: “Бундай аффикслар иштирокида ясалган сўзлар нейтрал маънодагина қўлланиб, адабий тилдаги қўшимча маъно оттенкаларидан маҳрум бўлади, улар воситасида ясалган сўзлар фақат маълум тушунчанигина ифодалаш хусусиятига эгадир”¹.

Демак, ўзбек тилининг анатомия терминологиясида **-ча** аффикси кичрайтириш маъносидаги терминларни эмас, балки гавданинг кичикроқ бир қисмининг конкрет номини англатувчи терминларни ҳосил қилади. Бунда асосий, йирик аъзонинг мана шу кичик аъзога ўхшашлиги асос қилиб олинади. Бинобарин, бундай луғавий бирликларни морфологик-семантик усул билан ясалган терминлар деб қараш лозим. Фикри-мизни **қоринча** термини мисолида исботлашга уринамиз.

Маълумки, *қорин* термини “Тананинг қорин девори билан қорин бўшлиғидан иборат пастки, овқат ҳазм қилиш аъзолари, яна баъзи аъзолар жойлашган қисми” (ЎТИЛ, 08,5,342) маъносини ифодалайди. Унга **-ча** қўшимчасини қўшиб, кичрайтириш маъносидаги сўз шаклини ясаш мумкин. Бироқ қуйидаги мисолларда қоринча лексемасини қорин сўзининг кичрайтириш шакли дейиш учун асос йўқ. Масалан: *Юрак бошланғич даврда битта бўлмача ва битта қоринчадан иборат бўлади* (ХОА,413); *Аортанинг учта яримойсимон клапани ҳам юракнинг бошқа клапанларига ўхшаш тузилган бўлиб, чап қоринчанинг аорта тешигига қўшилиш чегарасида жойлашади* (АОА, 97).

Мисоллардан маълум бўлмоқдаки, **қоринча** анатомик терминологияда ўхшашлик асосида яратилган янги термин вази-фасини бажармоқда. Шундай бўлса-да, айти шу **қоринча** лексемаси “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”² дан ўрин олганлиги тўғри бўлган, бироқ мазкур лексеманинг *қорин* сўзи-

---

¹ Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари. Тошкент, 1985. 58-бет.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. Тошкент, 2008. 343-бет.

нинг кичрайтиш шакли сифатида қуйидаги мисоллар орқали изоҳланганлиги унча тўғри бўлмаса керак: *Мия қоринчаси...*, *Юрак қоринчаси...* Чунки бу ўринда **қоринча** кичрайтириш маъносига эга эмас. Шундай экан, изоҳли луғатда **қоринча** *қорин* сўзининг кичрайтиш шакли эканлиги таъкидлангандан кейин унга мувофиқ келадиган лексема иштирок этган иллюстратив материал тарзида бериш, ундан кейин эса римча II рақами билан “Одам ёки ҳайвон гавдасидаги қоринга ўхшаш, лекин унга нисбатан кичик аъзоларнинг номи” тарзида изоҳлаш зарур эди. Чунки юқорида келтирилган ҳар иккала мисолда **қоринча** лексемаси ўзига хос дефиницияга эга.

Шуни таъкидлаш лозимки, анатомияга оид терминологияда **-ча** аффикси фаол бўлиб, унинг иштирокида қатор махсус терминлар ясалган. Масалан: *Орқа томонда ярим-шарларнинг остида жойлашган мияча кўндаланг ёриқча билан ажралиб туради* (АОА,245). *Кулранг тепа орқасида шарсимон иккита оқиш дўнг – сўргичсимон таналар бор, уларнинг ёнгинасида мия оёқчалари жойлашган. Оёқчалар орасида чуқурча кўринади* (АОА,245). *Узунчоқ мия орқа юзасининг тепа бўлаги учбурчак шаклида бўлиб, ромбсимон чуқурчанинг насткми ярмини ҳосил қилади* (АОА,247). *Ясмиқсимон ядродумли ядродан ички халта билан ажралган. Бу ядронинг ички юзаси ички халтага, олд томони думли ядрога параллел бўлиб, орқа томони кўрув тепалигига, ташқи юзаси оролчага қараган бўлади* (АОА,256).

Анатомияга оид терминларни ясашда каммаҳсул **-қин** аффикси ҳам луғавий бирликлар ясайди. Масалан: *...ютқинда (томоқда) жойлашган бодомча безлар* (ХОА,539). *Ҳалқум ёки ютқин воронкага ўхшаш, настга томон торайиб тузилган* (НТЛ,199).

Гарчи кам миқдорда бўлса-да, анатомик терминлар ясашда яна қуйидаги аффикслар қатнашади:

-дак (-доқ). Масалан: **кекирдак**: *Кекирдак жойлашган жойига қараб бўйин ва кўкрак қисмларига ажралади* (АОА,164); **лиқилдоқ**: *Ёш боланинг суяклари юмшоқ бўлади, лиқилдоқ қотмайди* (МТ,26); **ҳиқилдоқ**: *Ҳиқилдоқ жуфт ва тоқ тоғайларнинг бойламлар, мускуллар ёрдамида ўзаро бирикишидан вужудга келади* (АОА,161).

-м (-им). **Бўғим:** *Суюкларнинг бир-бирига жуда яқинлашмасдан, ўртада бўшлиқ қолдириб қўшилиши бўғим дейилади (ХОА,76); тақим:* *Сон суюгининг тақим юзасидан бошланиб, товон суюгининг дўмбоғига ёпишади (ХОА);*

-чиқ. **Қорачиқ:** *Кўз қорачиғининг катталашishi ёки кичрайishi кўзга тушаётган нурга боғлиқ, чунки ёруғ ерда қорачиқ кичраяди (ХОА,714).*

-дош. **Йўлдош:** *Эмбрион танасидаги вена қон киндик артерияси орқали йўлдошга бориб, у ерда модда алмашуви бўлади (ХОА).*

Қисқача хулоса қилиб айтганда, ҳозирги ўзбек анатомик терминологик тизимида морфологик усул билан терминлар ҳосил қилиш анча пассив, чунки шу тизимга кирувчи асосий терминлар, яъни одам гавдасининг йирик ҳамда кўзга ташланиб турган аъзо қисмларининг номлари қадимдан шаклланиб бўлган; уларнинг бир қисми ўша даврлардаёқ туб лексик бирликлар, бошқалари эса ясама лексемалар (ҳозирда улар ҳам туб сўз тарзида қаралади)-дан иборат бўлган.

2.3. Анатомик терминларнинг синтактик усул билан ясаishi

Лексема яшаш соҳасида тилнинг ички ривожланиш қонунлари яққол кўринади. Унинг ривожланиши ва такомиллашуви билан боғлиқ ҳолда янгидан вужудга келаётган моделлар ҳамда сўз яшаш усуллари бунинг исботидир¹. Ҳозирги замон ўзбек тилида ана шундай усуллардан бири – сўзларни ўзаро қўшиб сўз яшаш турлича номланади². Баъзи адабиётларда “морфологик-синтактик усул билан сўз яшаш”, “грамматик усул билан сўз яшаш” деб берилса, айримларида эса “лексик-синтактик усул билан сўз яшаш”³ атамаси қўлланади.

---

¹ Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1973. С.155.

² Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. 22-бет.

³ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. 99-бет.

Ўзбек терминшунослигида айнан шу усул билан янги термин ҳосил қилишни “синтактик усул билан термин яшаш” деб юритиш анъанавий бўлиб қолган.

Маълумки, терминларнинг синтактик усул билан ясалиши дейилганда, икки ҳодиса кўзда тутилади: композиция усули билан ясалиши ва бирикма терминларнинг ҳосил бўлиши. Уларни анатомик терминлар мисолида кўриб чиқамиз.

1. Қўшма терминлар.

Бирикманинг лексема (термин)га айланиши натижасида янги лексема (термин) ҳосил бўлади. Маълумки, қўшма сўзлар тилда эҳтиёж, зарурият туфайли туғилади. Чунки предмет, воқеа ва ҳодисалар, уларнинг аниқ ёки тўлиқ белгиларини доим ҳам бир сўз билан ифодалаш имкони бўлавермайди. Шунинг учун ҳам маълум тушунчани икки ёки ундан ортиқ сўз бирикувидан ҳосил бўлган янги, яхлит сўз орқали ифодалашга эҳтиёж сезилади¹.

“Қўшма сўзлар, — деб ёзган эди Г.О.Винокур, — фақат янги сўзларга бўлган эҳтиёжни қондириш учунгина эмас, балки кўпроқ ҳақиқатдан ҳам, икки тушунчани бир сўз орқали ифода этиш зарурати бўлгани учун ҳам зарурдир”². Ҳозирги кунда анатомия соҳасида юзага келаётган кўплаб қўшма терминлар айнан ана шу мақсад учун хизмат қилмоқда.

Композиция йўли билан яшаш композиталар — қўшма лексемалар яшаш бўлиб, бунда икки (ёки ундан ортиқ) лексеманинг қўшилиши янги лексик бирликни ҳосил қилади³.

Қўшма терминлар, одатда, эргашиш йўли билан бирикиб, икки компонентдан бирининг тобеланувчи ёки аниқловчи вазифасини ўтаб келиши натижасида ҳосил бўлади.

Бундай хусусият деярли барча туркий тилларга тааллуқлидир. Ўзбек тилининг анатомик терминологик тизимида қўшма терминлар бошқа соҳаларга нисбатан кам қўлланади.

¹ Мадвалиев А. Қўшма терминларнинг хусусиятлари ва уларни тартибга солиш масалалари // Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. Тошкент, 1991. 50-бет.

² Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. Т.У. 1939. С.5.

³ Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Тошкент: Фан, 1975. 32-бет.

Амалда қўлланаётган анатомик қўшма терминлар тил материалига қараб қуйидаги сўз туркумларидан ташкил топган:

1) от+от шаклидаги қўшма терминлар. Бундай қолипли терминларнинг компонентлари биринчи тип изофа тарзида бир-бири билан бирикади, яхлитлашади. *Ошқозон, оёқпанжа, қоринпарда, қўлтанжа, озиқ тиш, тўқима парда* кабилар шулар жумласидандир.

Мисолларга мурожаат этайлик. *Бу веналар бир-бири билан майда ёки йирик тармоқлар воситасида анастомозлар ва ичак-тутқич ёки ичак деворларида жуда кўп хил шаклдаги вена равоқлари ва тўрлар ҳосил қилади (ХОА). Ҳалқумнинг бурун-ҳалқум деб аталадиган бурун бўшлиғи билан туташади (КОА,197);*

2) сифат + от шаклида ясалган қўшма терминлар. *Қизилўнғач, кўричак, қилтомир, очичак, кўктомир, қоражигар, йўғон ичак* кабилар шундай қолип асосида ясалган терминлардир. Масалан: *Қизилўнғач орқа томондан умуртқа поғонаси билан чегараланади (АОА,146). Ўпкани “қозон қилиб” йиғлаш, тез-тез ва чуқур нафас олиш кўктомир қонининг юришини тезлатади (ФТ., 1970, №2,32). Йўғон ичак ингичка ичакдан кейин бошланиб, орқа чиқариш тешиги билан тугайди (АОА,151);*

3) сон + от шаклида ясалган қўшма терминлар. Маълумки, *ярим* сўзи каср сондир. У отларга қўшилиб, қўшма терминлар яшаш вазифасини ҳам бажариб келади. Масалан: *Яримпай, яримпарда* ва бошқалар. Мисолларга мурожаат этайлик: *яримпай мускул. Мускулнинг пастки қисми пайдан тузилганлигидан шу ном билан аталади (АОА,127). Яримпарда мускул яримпай мускулнинг остида жойлашиб, деярли ярим пардадан иборат (АОА,127);*

4) равиш + от шаклида ясалган қўшма терминлар: *ўнг бўлмача, чап бўлмача, ўнг қоринча, чап қоринча; Ўнг бўлмачага кавак веналардан бошқа юракнинг ўз вена қони ҳам қуйилади (АОА,196). Чап қоринча бўшлиғи конус шаклида бўлиб, иккита тешиги бор (АОА,197).*

Юқорида сўз шаклидаги терминлар хусусида сўз юритилди. Энди сўз бирикмаси шаклидаги терминлар ҳақида сўз юритамиз.

2. Бирикма терминлар.

Маълумки, *бирикма* дейилганда “маълум грамматик қонуниятлар асосида ўзаро боғланган икки ёки бир неча сўз”¹ тушунилади. Шу таърифдан келиб чиқиб, терминшуносликда мазкур усул билан ясалган лисоний ҳосила *бирикма терминлар* (баъзан *терминологик бирикмалар*), деб атаб келинмоқда. Бинобарин, ўзбек терминшунослиги бўйича ёқланган диссертациялар, нашр этилган монографиялар, айрим мақолаларда якка (содда, қўшма, жуфт) терминлар билан бир қаторда бирикма терминлар ҳам ўрганиб келинаётир.

Таниқли терминшунос В.П.Даниленко шундай деб ёзади: “Қарийб барча соҳа терминологияларида бирикма терминлар миқдор жиҳатидан асосий ўринлардан бирини эгаллайди”².

Бу фикр ўзбек тилининг барча терминологик тизимларига, жумладан, анатомик терминологияга ҳам тўла тааллуқлидир.

Юқорида қайд этганимиздек, одам гавдаси кўплаб аъзолардан таркиб топган. Табиийки, бу аъзоларнинг барчаси ўзининг аниқ ва асрлар давомида барқарор бўлиб қолган атамаларига эга. Масалан: *бармоқ, қўл, оёқ, елка, бет* ва бошқалар.

Анатомиянинг кейинги тараққиёти натижасида шу каби аъзоларнинг яна ўнлаб, юзлаб қисмлари кашф этилди. Уларни аташ учун эса ўзак-негиздан, ўзак-негизнинг ясовчи билан қўшилишидан ёхуд икки ва ундан ортиқ ўзак-негизнинг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлган луғавий бирликлар етишмай қолди. Бундай эҳтиёжни қондириш учун икки ва ундан ортиқ мустақил маъноли луғавий бирликларни синтактик йўл билан бириктириб, *бирикма терминлар* ҳосил қилиш усули жуда қулай келди.

Ҳозирги илмий-техника ёхуд касб-ҳунарлар терминологик тизимларига мурожаат қилинганда, якка терминлар (туб, ясама, қўшма, жуфт)га нисбатан *бирикма терминлар* миқдор жиҳатидан кўпроқ эканлиги маъ-

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдли. 1-жилд. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат нашриёти, 2006. 277-бет.

² Даниленко В.П. Русская терминология. М., 1977. С.170.

лум бўлади. Куйидаги далилларга эътиборни жалб эта-
миз.

Тилшунос Ҳ.Шамсиддинов физикага оид терминлар луғатини¹ ўрганиб, шундай хулосага келган эди: “Иши-
мизнинг объекти бўлмиш ФТЛда жами 18175 та термин
берилган. Шундан бирикма терминлар 9875 та бўлиб, умумий
терминлар миқдорининг 54,2 фоизини, бир сўзли
терминлар эса... 8280 та бўлиб, 45,8 фоизини ташкил
этади”².

Ўзбек тилининг анатомия терминологиясида эса, бошқа
терминологик тизимларда бўлганидек, анатомик тушун-
чаларни бирикма воситасида ифодалашнинг ўзига хос бир
йўли қарор топди. Бу ҳол ўзбек тилида минглаб анатомик
терминларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Масалан: бир-
гина анатомия луғатида³ жами 3820 та термин бўлиб, унинг
320 таси бир сўздан, 3500 таси эса бирикма терминдан
иборатдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, анатомик бирикма
терминлар миқдор жиҳатдан кўплиги билангина эмас, балки
ясалиш жиҳатидан хилма-хиллиги билан ҳам ажралиб
туради.

Аввало, анатомик бирикма терминларни тузилишига кў-
ра кўриб чиқамиз. Барча терминологик тизимларда бўлгани-
дек, анатомияга оид терминологияда ҳам икки ёки уч ва
ундан ортиқ компонентли бирикма терминлар (баъзи ман-
баларда содда ва мураккаб терминлар ҳам дейилган⁴)дан
фойдаланилмоқда. Уларнинг ҳар қайсисини алоҳида кўриб
чиқиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

**1. Тўпланган материалнинг кўрсатишича, анатомик тер-
минологик тизимда икки компонентдан ташкил топган**

---

¹ Маллин Р.Х., Назиров Э.А., Қодиров Р.М. Физикадан русча-
ўзбекча терминлар луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1974.

² Шамсиддинов Ҳ. Ўзбекча ва интернационал терминэлементлар-
нинг ўзаро муносабати ҳақида (физика терминлари асосида) // Ўзбек
терминологиясида лексик вариантлар. Тошкент: Фан, 1986. 45-бет.

³ Асқаров А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Русча-ўзбекча-лотинча нормал ана-
томия луғати. Тошкент, 1971.

⁴ Хусанов А. Кўрсатилган автореферат.

терминлар миқдор жиҳатдан кўплиги билан ажралиб туради. Масалан, юқоридаги 3820 та терминнинг 2000 таси 2 компонентли бирикмалардир. Мана уларнинг айримлари: *ғовак суяқлар, умуртқа поғонаси, тишсимон чок, чайнов мускули, чўмичсимон тоғай, сийдик йўли, қўл веналари* ва бошқалар.

Уч ва ундан ортиқ компонентли бирикма терминлар эса бир неча компонент ҳисобига кенгайишидан ҳосил бўлади. Мисолларга муурожаат этайлик:

а) уч компонентли бирикма терминлар: *жигарнинг қопқа венаси* (АОА,229), *ўмров ости венаси* (АОА,228), *ромбсимон мия бўйни* (АОА,249), *тўш суяги дастаси* (ХОА,443);

б) тўрт компонентли бирикма терминлар: *устки жағнинг танглай ўсиқчаси* (НАП), *сонни яқинлаштирувчи катта мускул* (АОА), *олдинги катта болдир мускули* (АОА,127), *бош миянинг қаттиқ пардаси* (АОА,259);

в) беш ва ундан ортиқ компонентли бирикма терминлар: *ёнбош суягининг олдинги юқори ўсиғи* (АОА,126); *бош бармоқни букувчи узун мускул* (АОА,120); *соннинг сербар фасциясини тараф қилувчи мускул* (АОА,124); *тиш суяк қаттиқ қисмининг устки бўшлиғи*.

Тўғри, кўп компонентли терминлар информация алмашиш жараёнини бирмунча қийинлаштиради. Шунга кўра, уларни ихчамлаштириш, компонентлари сонини камайтириш борасида махсус ишлар олиб бориш зарур бўлади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, икки компонентли бирикма терминлар миқдор жиҳатдан кўплиги билан, шунингдек, компонентларининг ўзаро бирикиш усул ва воситалари жиҳатидан хилма-хиллиги билан ҳам ажралиб туради. Куйида мазкур типдаги бирикма терминлар хусусида алоҳида тўхтаб ўтишни лозим деб топдик. Чунки уларнинг ўзаро бирикиш қонун-қоидалари ва бошқа омиллар аён бўлгандан кейин уч ва ундан ортиқ компонентли бирикма терминлар ҳақида айна шу йўсинда сўз юритишга ҳожат қолмайди.

Маълумки, туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ҳам икки компонентли терминологик бирикмалар тил материалига қараб, **от + от** ёхуд **сифат + от** қолипи асосида ясалган

бўлади. Шунга кўра, куйида мана шу бирикмаларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

I От + от шаклида ясалган бирикма терминлар. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ҳам от + от шаклидаги бирикмалар изофа орқали бирикиб келади. Бундай изофа 3 хил кўринишга эга:

1) биринчи тип изофа воситасида ҳосил бўлган бирикманинг ҳар иккала компоненти грамматик белгига эга бўлмайди, яъни бундай лексемаларнинг ўзаро боғлиқлиги сўз тартиби ва бирлаштирувчи интонация билан белгиланади¹. Масалан: *халқа мускул, қайиқ суяк, суяк парда, қорин парда, курак тишлар, қозик тишлар, болдир суяк, энса суяк, қон томир* ва бошқалар. Бу мисоллардан кўриниб турибдики, биринчи тип изофали бирикма анча қулай, ихчам ва терминологик талабларга жавоб бера оладиган шаклдир;

2) иккинчи тип изофали бирикма бирор предмет, нарса, воқеа-ҳодисаларнинг иккинчи предмет, нарса, воқеа-ҳодисага қарашлилигини, мансублигини англатади. Бирикманинг иккинчи компоненти эгалик қўшимчаси билан шакллантирилади. Масалан: *тақим мускули, лунж мушаги, жигар дарвозаси, мия пуфаклари, бурун бўшлиғи, сўлак безлари, меъда оғзи, умуртқа поғонаси, пешона суяги, қулоқ супраси*.

Мисоллардан шундай хулосага келиш мумкин: иккинчи тип изофали бирикма ўз ўрнида, предметнинг тегишли, мансуб эканлигини билдирган тақдирда қўлланиши керак. Масалан: *тақим мускули, лунж мушаги, тил илдизи* каби бирикмаларда мускулнинг тақимга, мушакнинг лунжга, илдизнинг тилга тегишли эканлиги маъноси ифодаланган. Демак, иккинчи тип изофа ўз ўрнида қўлланган.

3) ҳақиқий изофа² бўлган учинчи тип изофали бирикмалар ҳам анатомик терминологияда ўз ўрнида қўллаб келинади. Масалан: *юракнинг учи, юракнинг бўламчаси, тилнинг илдизи, юракнинг қоринчаси, тилнинг тасмаси, тишининг бўйни*;

¹ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Тошкент: Фан, 1977. 9-бет.

² Гаджиева Н.З. Природа изафета в тюркских языках // Советская тюркология. 1970, №2. С.24.

Ҳалқумнинг девори уч қават бўлиб, унинг энг ташиқи — бирик-тирувчи тўқимадан тузилган пардаси... бор (ХОА,301).

Шундай қилиб, ўзбек анатомия терминологиясида ҳар учала типдаги изофа билан шаклланган бирикма терминлар ўзига хос ўринни эгаллар экан.

II. Сифат + от қолипида ясалган бирикма терминлар. Ўзбек тилининг анатомик терминологик тизимида **сифат + от қолипи** асосида ясалган терминлар салмоқли ўринни эгаллайди. Чунки бундай бирикма терминларнинг аниқловчи компоненти одам аъзоларининг шакли, тузилиши, ранг-туси, бирор хоссаси ёки хусусиятини ифодалаб келади. Тадқиқот объектимида бундай бирикма терминларнинг асосан икки хили мавжуд: а) аниқловчи компоненти аслий сифатлардан иборат бирикмалар; б) аниқловчи компоненти нисбий сифатдан ташкил топган бирикмалар.

Аслий сифат + от қолипи асосида ясалган бирикма терминлар анатомик терминологияда унчалик кўп эмас. Бундай бирикмаларнинг аниқловчи компоненти қуйидаги маъноларни реаллаштирувчи сўзлардан иборат бўлади:

а) гавда аъзоларининг ранг-тусини ифодаловчи луғавий бирликлардан: *тарғил мускул*;

б) гавда аъзоларининг шаклини ифодаловчи лексемалардан: *ковак вена, тўғри ичак, юмалоқ мускул, ясси суяк*;

в) гавда аъзоларининг ҳажми-ўлчовини билдирувчи луғавий бирликлардан: *ингичка ичак, калта мускуллар, йўғон ичак*;

г) гавда аъзоларининг ҳолати, хоссасини ифодаловчи лексемалардан: *юмшоқ парда, қийшиқ мускул*.

Нисбий сифат + от қолипи асосида ясалган бирикмалар.

Бундай терминларнинг аниқловчи компоненти хилма-хил сифат ясовчи қўшимчалар билан шакллантирилади. Ўзбек тилининг анатомия терминологиясида бошқа терминологик тизимларда ҳам иштирок этадиган аниқловчи компонентлар ёрдамида терминлар ясалади. Бироқ, бу ўриндаги фарқ шундан иборатки, текшириш объектимидаги айрим сифат ясовчи аффикслар ниҳоятда сермаҳсул бўлса, бошқалари бир қадар каммаҳсулдир. Мана шундай қолипли бирикмаларнинг аниқловчи компоненти қуйидаги сифат ясовчи аффикслардан иборат:

1. -симон аффикси. “Ўзбек тили грамматикаси”да мазкур аффикс “пассив (каммаҳсул)” ясовчи жумласига киритилган¹. Ваҳолонки, баъзи терминологик тадқиқотлар² ҳамда бизнинг текшириш объектимиз **-симон** аффиксининг фаол (сермаҳсул) аффикслардан бири бўлиб қолганлигини тўла тасдиқлайди.

Мазкур ясовчининг зоология, ботаника, биология ҳамда тиббиёт каби соҳаларда ниҳоят фаоллиги ҳам шундан далолат беради. Масалан, “Одам анатомияси”³ дарслигида аниқловчи компоненти **-симон** аффикси ёрдамида ясалган кўплаб терминлар қайд этилган: *найсимон суяк* (АОА,45), *қулоқ-симон юза* (АОА,49), *бигизсимон ўсиқ* (54), *нўхатсимон суяк* (55), *яримойсимон суяк* (55), *қайиқсимон суяк* (55) ва б.

Бундай бирикма терминларни бошқа дарсликлар, ўқув қўлланмалари ҳамда луғатлардан истаганча топиш мумкин.

Картотекамизда 250 дан ортиқ **-симон** аффиксли бирикма термин мавжуд. Буларга бошқа терминологик тизимлардаги ана шундай бирикма терминларни ҳам қўшсак, **-симон** аффиксининг энг сермаҳсул ясовчилардан бирига айланиб қолганлиги маълум бўлади. **-симон** аффиксининг бу даражада фаоллашиб кетувининг боиси бор, албатта. Маълумки, тилларда, жумладан, ўзбек адабий тилида ҳам ўхшашлик принципи асосида бирикмалар яшаш қадимдан ривожланиб келган муҳим усуллардан биридир. Буни реаллаштиришда эса *каби*, *сингари*, *ўхшаш*, *шаклидаги* сўзлар билан бир қаторда **-дай (-дек)**, **-намо** сингари кўшимчалардан ҳам фойдаланилган. **-симон** аффикси ҳам шулар жумласидандир. Шуни таъкидлаш лозимки, қулай, талаффуз этилиши, муҳими маънони тўғри, аниқ ифодалай олиши каби хусусиятлар мазкур аффикснинг адабий тилдагина эмас, балки қатор терминологик тизимларда ҳам ўзига хос ўрин эгаллашига сабаб бўлган.

---

¹ Ўзбек тили грамматикаси, 1-том. 284-бет.

² Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масаллари; Данияров Р. Научно-технические термины-словосочетания узбекского языка и вопросы их упорядочения // Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. Тошкент, 1991.

³ Аҳмедов Н.К. Одам анатомияси. Тошкент, 1987.

-симон аффиксининг адабий тилдаги синонимлари бўлмиш -дек, (-дай) аффиксларида қисман бўёқдорлик, бадиийлик хусусиятлари мавжудлиги учун улар илмий терминологияда нисбатан кам қўлланади¹. Шу боис, -симон аффикси ёрдамида ясалган бирикмалар анатомик терминология учун муҳимдир. Чунки, айниқса, анатомияда одам гавдасининг қатор аъзолари номларини ўхшатиш асосида яшаш зарурати бор, буни айтиш шу аффикс “ўз зиммаси”га олди.

Тўпланган материаллардан маълум бўлишича, анатомик терминологик тизимда -симон аффиксли бирикманинг аниқловчи компоненти асосан икки хил тоифадаги луғавий бириклардан ташкил топади:

1) бирикманинг аниқланмиш компоненти одам гавдаси аъзоларининг номларидан иборат бўлади. Инсоният амалиёти ҳамда тиббиёт соҳасида эришилган ютуқлар шуни тасдиқлайдики, одам гавдасини ташкил этган йирикроқ, муҳимроқ, асосийроқ аъзоларнинг талай бир қисми нисбатан кичикроқ аъзо қисмларига ўхшаб кетар экан. Шунинг учун ҳам тадқиқот объектимизда инсон гавдасидаги аъзоларни бошқа аъзоларнинг қисмларига ўхшатиб, бирикма ҳосил қилиш принципи тез-тез қўллаб келинмоқда. Фикримизни қуйидаги мисоллар билан тасдиқлашимиз мумкин: *ортиқсимон без* (АОА, 188), *айрисимон без* (АОА,188), *ортиқсимон тана* (АОА, 188);

2) -симон аффиксли бирикма терминларнинг ўхшатиш объекти сифатида анатомияга алоқадор бўлмаган, умумистеъмолдаги ёхуд бошқа терминологик тизимлардаги луғавий бириклар ҳам ишлатилади. Масалан: *тарновсимон сўрғич*, *айрисимон без*:

а) ўхшатиш объекти турли-туман предметлардан иборат бўлади: *тароқсимон мускул*, *варақсимон сўрғич*, *чўмичсимон тоғай*, *узуксимон тоғай*, *бигизсимон ўсиқ*, *қайиқсимон суяк*, *галтаксимон бўғим*;

б) ўхшатиш объекти ҳайвон ёки улар аъзоларининг номларидан иборат бўлади: *чувалчангсимон мускул* (АОА,138),

---

¹ Данияров Р. Научно-технические термины-словосочетания узбекского языка и вопросы их упорядочения // Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. 92-бет.

шоҳсимон тоғай (АОА,162), *қанотсимон мускул* (АОА,116), *камбаласимон мускул* (АОА,127), *тумушқусимон ўсиқ* (ХОА,228);

в) ўсимликлар ёхуд улар қисмларининг номлари ўхшатиш объекти қилиб олинади: *замбуруғсимон сўргич* (АОА,141), *ноксимон мускул* (АОА,124), *бодомсимон тана* (ХОА,197); *Лекин бу бўғимни ҳосил қилишда нўхатсимон суяк билан тирсақ суяги қатнашмайди* (ХОА,160);

г) осмон жисмларининг номлари ўхшатиш объекти бўла олади: *ярымойсимон мускул* (АОА,59); *Ҳазм органлари шиллиқ қавати таркибида... юлдузсимон лимфа тугунлари ҳам учрайди* (ХОА,280);

д) математик фигураларнинг номлари ўхшатиш объекти бўла олади: *трапециясимон мускул* (АОА,100); *ромбсимон мускул* (АОА,100), *пирамидасимон мускул* (АОА,100); *квадратсимон мускул*.

Анатомик терминологияда **-симон** аффиксли шундай бирикма терминлар ҳам мавжудки, уларнинг аниқловчи компонентининг ўзак-негизи байналмилалдир. Бу ҳол мазкур аффикснинг қўлланиш доираси яна ҳам кенгайганлигидан далолат беради: *камбаласимон мускул* (АОА,127), *квадратсимон бўлак* (АОА,155), *ромбсимон мускул* (АОА,100), *пирамидасимон мускул* (АОА,100), *S -симон ичак*, *дельтасимон мускул*, *S -симон бўшлиқ* (ЗОА,204) каби символлар ва уларнинг номлари асосида ясалган бирикма терминларнинг мавжудлиги ҳам **-симон** аффиксининг сермаҳсул эканлигини тасдиқловчи қўшимча бир далилдир.

2. **-ли** аффикси. Бирикма терминлар таркибидаги **-ли** аффикси қўшилган от туркумига оид сўзлар “эгалик”, “мавжудлик” каби маъноларни англатади. Аниқловчи компоненти мазкур аффикс билан ясалган бирикма терминларга қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: *тишли чок*, *толали тоғай*, *киприкли парда*, *мушақли веналар*, *илгакли суяк*, *сиғимли томирлар*, *дўнгли бўғим*, *тиззали тана*: *Томирли парда аввалига яхлит ҳосил бўлади* (ХОА,712). *Киприкли тана томирли парданинг олдинги шох парда чети соҳасида жойлашган* (ХОА,413).

3. **-ги** (**-ки**, **-қи**) аффикси. Бу аффикс адабий тилда, асосан, отларга қўшилиб, вақтга, ўринга оидлик маъноларини

ифодалайди. Анатомик терминологияда эса у фақат ўрин белгисини ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан: *устки оёқча, охирги мия, пастки оёқча, ички қовузлоқ, устки жағ, ташқи тўпиқ, пастки умуртқа; ички қулоқ* (СОА,137).

4. -чоқ аффикси. Бу аффикс аслида эркалаш-кичрайтириш маъносидаги от ясовчи ҳисобланади. Бироқ, терминологик тизимларда унинг мазкур маъноси у қадар сезилмайди, аксинча, муайян объектнинг белгисини билдирувчи сифат ҳосил қилади: *узунчоқ мия, узунчоқ чуқурча, узунчоқ мускуллар... чўзинчоқ миядан ва орқа миянинг думғаза соҳасидан чиқувчи нервлар...* (ХОА,677).

5. -аро аффикси воситасида қуйидаги аниқловчили бирикмалар ясалган: *умуртқалараро бўшлиқ, суяқлараро мускул, қовурғааро нерв, ҳужайрааро модда, тўқималараро бўшлиқ, ўрваро боғич, суяқаро парда, тўпиқаро чизик, тоғайаро мускул; Тўрт бармоқ кафт* суяқларининг устки учлари кенгайиб, бир-бирига яқинлашганидан улар ўртасида *кафтаро бўғимлар* ҳосил бўлади (ХОА,162).

6. -ма аффикси “бирор ҳаракатга мойиллик”ни кўрсатувчи аниқловчи компонентлар ясайди: *бўйлама деворча, бўйлама мускуллар, ёпма парда, бурма каналча, қатлама ҳужайра; Ўрта ичак аввало узунасига ва шу ўсиш даврида икки жойда букилма тизза ҳосил қилади* (ХОА,343).

7. -гич (-қич, -ғич, -кич) аффикси воситасида ҳам қатор аниқловчили бирикмалар ҳосил қилинган: *ёпқич вена, ёпқич тешиқ, ёпқич парда, ёпқич канал; Уларнинг бири кўрсаткич бармоқнинг билак томонига... тарқалади* (ХОА,456).

8. -сиз аффикси воситасида асосдан англашилган маънога эга эмаслик, яъни инкор маъноси ифодаланадиган бирикмалар ясалади: *номсиз суяқлар, номсиз артерия, мушаксиз вена, ҳаракатсиз суяқлар* ва б.

9. -чан аффикси от туркумидаги лексемаларга қўшилиб, “хосса-ҳолат” маъноларини билдириб келади ва қатор бирикмалар ясайди: *сезувчан толалар, тебранувчан қовурғалар. Ҳаракатчан суяк: пастки жағ, тил ости суяги ва эшитиш органи суяқлари (болғача, сандон, узанги)* (ХОА,136).

10. Анатомик терминологияда аниқловчи қисми **-ий, -вий** аффикси билан ясалган бирикма терминлар ҳам тез-тез уч-

раб туради. Масалан: *асосий мия, марказий бўлак, доиравий мускул, доимий тишлар, ҳақиқий қовурғалар, даврий нафас, доимий буйрак, ихтиёрый мускул, умумий қорин; Т.Шванн тавсия этган организмларнинг ҳужайравий тузилиш назарияси...* ва б.

11. Анатомик терминологияда қўшма, аниқроғи, қатор келган аффикслар орқали ҳам бирикма терминлар ясалган:

а) *бошчали суяк, тукчали ҳужайралар, тишчали бойлам, киприкчали ҳужайра, илмоқчали суяк* ва б.; б) *бўйиндаги тугунлар; кўкракдаги тугунлар, белдаги тугунлар, чаноқдаги тугунлар; оралиқдаги нерв, соматик нервларнинг сезувчан толалари ва парасимпатик нерв толалари бор* (ХОА,643).

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, содда бирикма терминлар анатомик терминлар тизимида кўп миқдорни ташкил этиши билангина эмас, балки анатомик тушунчаларни тўғри, аниқ ва ихчам тарзда ифодалаб келиши билан ҳам ўзига хос афзалликларга эга. Бу эса, ўз навбатида, информациянинг аниқлигини таъминлайди, фикр алмашув жараёнини осонлаштиради.

Анатомик терминларни тарихий-этимологик нуқтаи назардан текшириш шуни кўрсатадики, ундаги кўпгина терминлар соф семантик усул билан ясалган.

Аслига кўра полисемантик муносабатда бўлган бир қанча (*қовурға, қовоқ, қопқоқ, қоп* каби) лексемалар маънолари орасидаги ички боғланиш йўқолиб, ассоциатив алоқа сезилмас ҳолга келган. Семантик усул билан ясалган бундай анатомик терминларнинг айримлари диахроник характерда эканлиги бу ҳодисанинг фақат бир давр маҳсули эмаслигини яна ҳам аниқ кўрсатиб туради.

Анатомик терминологияда бутун номини англатувчи терминларга қараганда, унинг қисмларини англатувчи терминлар бир неча марта кўп (*мия – мия тўни, мия қобиғи, мия ўроғи, мия чодир* каби). Уларга хос асосий хусусият – аъзо номини англатувчи термин олдин, унинг қисмини англатувчи сўз эса кейин келади. Одатда, кейин келган сўз кўп ҳолларда кўчма маънода қўлланган бўлади.

Семантик-синтактик усулда термин яшаш бошқа соҳалар терминологиясига нисбатан анатомияда кенг қўлланади. Бунинг асосий сабабини анатомик терминларнинг ўтмиш давр-

ларда халқ тили асосида юзага келганлиги ва жонли сўзлашув тили билан мустақкам алоқада бўлганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунинг учун халқ тилига хос бўлган кўпдан-кўп метафорик қўлланишлар, яъни лексемалар маъносининг кўчирилиши анатомик терминлар тизимида нисбатан кўп учрайди.

Анатомик терминларнинг аффиксация усули билан ясалиши синтактик усул билан ясалишига қараганда каммаҳсул бўлса-да, диахроник нуқтаи назардан муҳим ўринни эгаллаб келган.

III БОБ

ЎЗБЕК ТИЛИ АНАТОМИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДАГИ БАЪЗИ НУҚСОНЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

Ҳар қандай фан ва техника соҳасига доир терминологик ишларнинг мақсади унинг муайян фан соҳаси ва у билан боғлиқ мутахассисларнинг ўзаро бир-бирларини тушунишларини, ўзаро ҳамкорлигини, шу соҳа доирасида луғатчилик, нашр ишлари, ўқиш-ўқитиш жараёнининг сифатли бўлишини таъминлашдир. Бу эса, ўз навбатида, терминологик тизимдаги ҳар бир терминнинг ягона аниқ тушунчани англатиши, ўзбек тилининг қонун-қоидаларига биноан яратилишини тақозо этади. Анатомия бўйича нашр этилган дарслик ва қўлланмалар, илмий, илмий-оммабоп асарлар, луғатларда ишлатиб келинаётган аксар терминлар ўзбек тилининг ички қонунлари асосида шаклланиб, тушунчаларни аниқ ифодалаётганини, бу эса ўқиш-ўқитиш жараёнининг ҳозирги талаблар даражасида бўлишига ёрдам бераётганини кўриш мумкин.

Айниқса, анатомик терминларни барқарорлаштиришда “Ўқитувчи”, Ибн Сино (собик “Медицина”) номидаги нашриётларда анатомия бўйича оригинал дарсликлар яратаётган муаллифлар, таржимонлар ва муҳаррирларнинг хизмати каттадир. XX асрнинг 60-70-йилларида анатомия соҳасида қатор лотинча-русча-ўзбекча луғатларнинг, муаллифлар жамоаси томонидан икки жилдли “Одам анатомияси”, 1991-1993 йилларда “Нормал ва топографик анатомия”, “Одам анатомияси” каби дарсликларнинг нашр этилиши ўзбек анатомия терминологиясининг изчиллашуви ва барқарорлашувига катта ёрдам берди.

Бироқ, анатомия бўйича ўзбек тилида мавжуд бўлган оригинал ва таржима асарлар, икки тилли ва терминологик луғатлар, анатомияга яқин фанлар бўйича яратилган ўқув қўлланмаларини ўрганиш шуни кўрсатадики, ўзбек анатомия терминологиясида ҳам, бошқа фан соҳалари терминологик тизимларида бўлгани сингари, қатор камчилик ва нуқсонлар мавжуд. Шу нуқтаи назардан ўзбек тилининг анато-

мик терминларини ҳам тартибга солиш масалалари билан алоҳида шуғулланиш зарурати келиб чиқмоқда.

Терминларни тартибга солиш амалиётида, шунингдек, у ёки бу луғавий бирликни термин қаторига киритишда, одатда, қуйидаги талаблардан келиб чиқилади: у муайян тизим доирасига кириши, бир терминологик тизимда ягона маъно билдириши, тартибга тушиш белгиларига эга бўлиши, синоним (дублет)ларга эга бўлмаслиги, қисқа, эслаб қолиш ва талаффузи жиҳатидан қулайлиги каби талабларга жавоб бериши лозим¹. Албатта, барча терминлар мазкур талабларга жавоб берганда, терминологияни тартибга солиш деган гап ҳам бўлмас эди, бироқ, амалиётда иш ҳали охирига етган эмас. Юқорида айтганимиздек, ўзбек анатомия терминологиясида айрим нуқсонлар мавжуд: синонимия ва вариантдорликнинг кенг тарқалганлиги, терминлар имлосидаги ҳар хиллик ана шундай нуқсонлардандир.

Аввало шуни қайд этиш лозимки, терминология масалаларига бағишланган барча ишларда² синонимия (дублетлик) га³ ҳозирги терминологиянинг жиддий нуқсони сифатида қаралган.

Ишимизнинг I бобида баён қилинганидек, тиббиёт илми, бинобарин, илми ташриҳ (анатомия) ўрта асрларда Мовароуннаҳрда ниҳоятда ривожланган бўлса-да, асосий илмий терминология арабча бўлган, бунинг устига

---

¹ Бу ҳақда қаранг: Лотте Д.С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М., 1969. Натансов Э.А. Требования, предъявленные к научным и техническим терминам // Научно-техническая информация. М., 1966, №1.

² Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961; Даниленко В.П. Лингвистические требования стандартизуемой терминологии // Терминология и норма. М., 1972; Шу муаллиф. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977; Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970.

³ Ўзбек тилшунослигида ҳам, рус тилшунослигида ҳам ушбу ҳодиса (айни бир тушунчанинг бир неча хил номланиши) турлича аталиб келмоқда: “синонимлар”, “абсолют синонимлар”, “дублетлар” каби. Ушбу ўринда шартли равишда “синоним”, “синонимия” терминларидан фойдаланишни маъқул кўрдик.

бундай билимлар устоздан шогирдга ўтаверган-у, улар муайян предмет сифатида ибтидоий ва олий мактаб (мадраса)ларда ўқитилмаган.

Мактаб ва олий ўқув юртларида анатомия фанини ўқиш-ўргатиш ишлари ўтган асрнинг 20-йилларидангина бошланди. Албатта, бунда ўзбек тилида ишлаб чиқилган ва тартибга солинган анатомик терминологияга эҳтиёж сезилган эди. Натижада 20-йилларнинг охири ва 30-йилларда рус тилида нашр этилган анатомияга оид дарслик ва қўлланмаларни ўзбек тилига таржима қилиш бошланди. Таржимонлар бу жараёнда имкони борича ўзбек тилида мавжуд бўлган анатомик терминлардан, шеваларга оид ва тушунчаларни аниқ ифода эта оладиган умумистеъмолдаги сўзлардан тўла фойдаланганлар; шу билан бирга, арабча ва форсча терминларни қўллаш ҳамда бир қатор байналмилал терминларни таржимасиз қолдириш ёки калькалаб олишга мажбур бўлганлар. Ўзбек анатомия терминологиясига байналмилал терминларнинг кириб келиши ҳамда араб ва форс тиллари материаллари асосидаги терминларнинг параллел қўлланиши билан бирга, уларга нисбатан ўзбек тилида ҳам муқобил терминларни яратишга интилиш оқибатида таълим жараёнига салбий таъсир этувчи терминологик синонимия пайдо бўлди.

Кўпинча терминология соҳасидаги кенг тарқалган синонимия тилшунослар томонидан терминология тараққиёти ва шаклланишининг илк даврларига хос ҳодиса деб баҳоланади. Масалан, рус терминшуноси В.П.Даниленко шундай ёзади: “Айни бир тушунчалар номланишидаги луғавий вариантдорликнинг аниқ рўёбга чиқиши фан тилини яратишнинг илк даврида уч асосий кўринишда бўлиб ўтади: тилда айни бир тушунча учун турли тиллардан ўзлаштирилган бир неча сўз қўлланганда; (ўзлаштирувчи) тилда ўзлашма сўзга тенг келадиган сўз мавжуд бўлганда; ўзлашма сўз пайдо бўлиши билан маъно жиҳатдан унга тенг бўлган русча (бу ўринда: ўзбекча – З.М.) сўз махсус ҳосил қилинганда”¹.

¹ Даниленко В.П. Русская терминология... С.74. Яна бу ҳақда қаранг: Веселитский В.В. Отвлеченная лексика в русском литературном языке XVIII – начала XIX в. М., 1972. С.16; Кутина Л.Л. Формирование языка русской науки. М.-Л., 1961. С.194.

Айни шу ҳолатларни ўзбек тилининг анатомия терминологиясида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, Абу Бакр Розийнинг “Касалликлар тарихи” китобининг дастлабки туркий таржимасида¹ қатор арабча терминларнинг туркий муқобиллари ҳам танланган бўлиб, улар матнда параллел ҳолда, яъни бир-бирига синоним сифатида қўлланган: *узн* – *қулоқ*, *исбаъ* – *бармоқ*, *анф* – *бурун*, *жавф ёки батн* – *қорин*, *жабҳа* – *олин* (пешона), *жафн* – *қабоқ*, *ҳалқ ёки ҳалқум* – *бўғиз*, *раъс* – *бош*, *рижл* – *оёқ*, *рукба* – *диз* (тизза), *шафат* – *дудоқ* (лаб), *ирқ* – *томур*, *китф* – *ўмуз* (елка) ва б.

Анатомик терминологияда илгари ишлатиб келинган қатор арабча (*узн*, *жавф*, *жафн*, *раъс* сингари) терминлар вақт ўтиши билан истеъмолдан тушиб қолди, бинобарин, терминлар синонимияси бир қадар камайди, бироқ ҳозирги пайтда ҳам истеъмолда бўлган баъзи асли арабча терминлар ўзининг соф ўзбекча муқобиллари билан ёнма-ён, баб-баравар, яъни синонимик ҳолда қўлланмоқда: *сафро* – *ўт*, *меъда* – *ошқозон*, *қалб* – *юрак*, *ҳалқум* – *бўғиз* каби.

Кейинчалик, яъни XX асрнинг 30-йилларидан кейин ўзбек тилига, хусусан, унинг анатомия терминологиясига байналмилал терминларнинг кириб келиши ҳам терминологиянинг бойишига, ҳам синоним терминларнинг кўпайишига олиб келди. Масалан, ўша даврда нашр этилган дарслик ва луғатларда *қизил қон томири*, *кўк қон томири* деб номланган анатомик тушунчалар кейинчалик яратилган ёки таржима қилинган дарслик ва луғатларда байналмилал *артерия*, *вена* терминлари билан атала бошланди: *Маълумки*, *қон томирлари* *икки хил бўлиб*, *бири қизил қон томири*, яъни *юракдан чиқиб*, *гавданинг барча органларига тарқалувчи артерия*, *иккинчиси эса қонни бутун органлардан юракка олиб борувчи кўк қон томири* – *веналар* деб аталади (ФГ).

Айтилганлардан синонимия (дублетлик) фақат терминологик тизимлар тараққиётининг илк босқичигагина хос экану, ҳозирги терминологияда бу ҳодиса айтарли йўқ, деган хулосага келмаслик керак. Тўғри, вақт ўтиши билан ўзбек

---

¹ Ҳикматуллаев Ҳ. Х асрга оид тиббий асарнинг топилган туркча таржимаси ҳақида // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 1974, 2-сон. 149-бет.

анатомия терминологияси ривожлана ва силлиқлана бориб, маълум даражада синоним терминлардан ҳоли бўлди.

Ўрни келганда шуни айтиш керакки, “синонимик терминлар” билан умумдабий тилдаги синонимия тушунчалари ўртасида катта фарқ бор. Синонимия нутқнинг бадий, публицистик услублари учун жуда қўл келади, ёзма ва оғзаки нутқни бир хил такрорлардан озод қилади. Бироқ бундай синонимия илмий, хусусан, терминология учун ортиқча ҳолатдир. Синоним терминлар, биринчидан, киши хотирасига ортиқча юк бўлиб тушади, чунки кўплаб тушунчаларни ўзлаштириш билан бирга, уларни англатувчи янада кўп терминларни эслаб қолишга тўғри келади; иккинчидан, уларнинг мавжудлиги натижасида маъно жиҳатдан бир-биридан фарқланиш хавфи туғилади¹.

Терминологияда, жумладан, анатомик терминологияда ҳам синонимия, вариантдорлик хилма-хил объектив ва субъектив сабаблар натижасида юзага келади. Юқорида терминологик синонимияни келтириб чиқарувчи уч ҳолат, бинобарин, терминологик синонимиянинг уч кўриниши ҳақида В.П. Даниленконинг фикрини келтирган эдик. Ана шу уч ҳолатни, терминологик синонимияни, луғавий (лексик) синонимияни вужудга келтирувчи объектив ҳолатлар деб кўрсатиш мумкин. Бу жараёндаги субъектив ҳолатлар эса кўпинча айрим муаллифлар ва таржимонларнинг термин яратишда у ёки бу аффиксларни ўринсиз қўллаш, бирикма терминлар таркибий қисмларини танлашдаги хатоларидан иборат бўлиб, бундай интилишлар натижасида грамматик синонимлар юзага келган.

Айтилганлардан келиб чиқиб, ўзбек анатомия терминологиясидаги синонимиянинг хилма-хил кўринишларини аниқ мисоллар билан таҳлил этиб, уларни бартараф этиш ёки, ҳеч бўлмаганда, камайтириш ҳақида ўз мулоҳазаларимизни билдиришга ҳаракат қиламиз.

Луғавий (лексик) синонимия ҳам ўзбек анатомия терминологиясида, ўз навбатида, бир неча гуруҳларга бўлиниши

---

¹ Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. М., 1979. С.8.

мумкин. Масалан, асли ўзбекча (умумтуркий) терминлар билан форсча ёки арабча, ёхуд байналмилал терминларнинг синонимияси ана шулар жумласидандир. Бироқ, ушбу ўринда масалани бироз соддалаштириш мақсадида, асли ўзбекча, форсча ҳамда арабча терминларнинг ўзаро синонимияси бир гуруҳ деб ҳисобланиб (чунки бундай лексемалар асрлар давомида ўзбек тилида қўлланиб, у билан тенг мавқега эга бўлиб қолганидан, уларни алоҳида гуруҳга ажратмадик), ана шу гуруҳ билан байналмилал лексемалар синонимияси иккинчи гуруҳга киритилди. Шунини ҳам айтиш керакки, ҳар икки гуруҳдаги луғавий бирликлар айрим олинган лексемалар билан ҳам (*бош — калла, кекирдок — трахея*), бирикма терминлар таркибидаги терминэлементлар (*қопқа венаси — дарвоза венаси, кўрув дўмбоғи — кўрув бўртиғи*) билан ҳам ифодаланиши мумкин; *бўлмача-қоринча тутами — Гисс тутами* сингари илмий термин билан атоқли от иштирокида пайдо бўлган синонимия ҳам бирикма терминлар гуруҳини ташкил этади.

Ўзбек тили луғат таркибининг асосини ташкил этувчи асли ўзбекча, форсча, арабча лексемалардан пайдо бўлган анатомик терминлар синонимиясини дарслик ва қўлланмаларда, луғатларда тез-тез учратиш мумкин. Масалан: *юз — бет, бош — калла (бошча — каллача), бўғиз — ҳиқилдоқ, ўлик — мурда, ошқозон — меъда, ютқин — ҳалқум, манглай — пешона, гавда — тана, юрак — дил; ўт — сафро, қорин — қурсоқ, чаноқ — тос, шох — муғуз, қуймич — ўтирғич, ўзак — мағиз ва бошқалар*. Асли ўзбекча, арабча, форсча сўзлар синонимияси қаторига яқка терминлар билан бирикма терминларнинг ёнма-ён қўлланишини ҳам қўшиш мумкин. Масалан: *қовурға — кўкрак қафаси, сафро — жигар ўти, сафро — ўт суюқлиги, кемирчак — тоғай тўқима, кўмик — қизил илик, қовуқ — сийдик қопчаси, жимжилоқ — кичик бармоқ ёки бешинчи бармоқ, талоқ — қора жигар кабилар*. Турмушда “елка” деб аталадиган жой анатомияда елка усти, яъни кифт деб ҳисобланади (ФОАА,100). Бундай синоним терминларнинг аксарияти муаллиф ва таржимонларнинг ўз хоҳишларича термин қўллаши ёки тегишли байналмилал терминларни нотўғри таржима қилишлари натижасида келиб чиқиши мумкин ва улар

кўпчилик ҳолатларда матнда гўё бир-бирини изоҳлаш, тушунтириш учун келтирилгандай бўлади. Бироқ бу ҳодиса ижобий томондан кўра, кўпроқ салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Масалан: *Овқат ҳазми поёнига етганидан кейин ўт (сафро) ўт пуфагида тўпланиб боради* (ФООА,254), ... *қопқа (дарвоза) венасидагина клапан сақланиб қолади* (ХОА,438); ...*сайёр (адашган) нерв иккита катта чигални ташкил қилади* (ЗОА,236).

Терминларнинг шу хилда синонимик тарзда қўлланишига сабаб, биринчи навбатда, уларнинг умумадабий тилда тенг даражада ишлатилаётганлиги деб биламиз. Чунки бундай синонимияни ҳосил қилувчи терминлар, улар хоҳ соф ўзбекча, хоҳ форсча ёхуд арабча бўлишидан қатъи назар, асрлар давомида умумхалқ тилида ишлатиб келинган. Шунингдек, бундай терминлар мансуб бўлган тилларда сўзлашувчи халқлар ҳам йиллар давомида ёнма-ён, ҳатто аралаш ҳолда яшаб келганлиги ёки яқин алоқада бўлганлиги ҳам синонимиянинг ҳосил бўлиши ва тилда узоқ вақт сақланиб қолишига сабаб бўлган, деб ўйлаймиз.

Юқоридагидек синонимик терминлардан бирини танлаб олиб, синонимияни бартараф этиш, бир қарашда, осондек туюлади. Лекин қуйида келтириладиган сабаблар бунга йўл қўймайди. Айниқса, *гавда — тана, ошқозон — меъда, бўғиз — ҳиқилдоқ, бош — калла, ютқин — ҳалқум, чаноқ — тос* каби синонимлардан бирини танлаб олиш анча мураккаб масаладир. Шунинг учун бундай терминларнинг қайси бирини қўллаш масаласини ҳал этишда республиканинг етакчи анатомлари тўпланиб, бир қарорга келишлари (бунда тилшуносларнинг ҳам маслаҳатларини эътиборга олишлари) керак.

Синоним терминлар ҳосил бўлишининг асосий сабабларидан яна бири ўзбек тилида аввалдан қўлланиб келган луғавий бирликларнинг байналмилал терминлар билан параллел қўлланишидир. Муайян бир тушунчани ифодалаш учун бир вақтнинг ўзида ҳам миллий, ҳам байналмилал терминлардан фойдаланиш нафақат ўзбек анатомия терминологияси учун, балки барча тилларнинг терминологик тизимлари учун ҳам умумий лисоний белги ҳисобланади. Шунинг учун тилларнинг терминологик тизимларида синонимияни ҳам оқлаш за-

рурати келиб чиқади. Бу фикр олима Б.О.Орузбаева томонидан қуйидагича таъкидланган: “Истеъмолда бир маъноли ўз ва ўзлашма сўзлар мавжудлигидан ҳосил бўлган терминологик синонимия анча кўпроқ учрайди. Амалда дублетлардан тўла қутулиш имконияти йўқ. Шундай экан, терминологик синонимия миллий тиллар учун муқаррар ҳолдир”¹.

Миллий ва байналмилал терминлар синонимияси ҳақида гап кетганда, айниқса, бу масала маълум тизим ҳолига келтирилган ботаника, зоология, анатомия ва тиббиётнинг муайян соҳаларида терминларнинг систематик лотинча номлари (ёзилиши ҳам) ҳамда уларнинг миллий шаклларининг ёнма-ён қўлланишига эътибор қилиш зарур бўлади.

Миллий (ўзбекча) ва байналмилал анатомик терминларнинг луғавий синонимиясини ҳам алоҳида олинган терминлар доирасида (*кекирдак – трахея, қонқоқ – клапан, аъзо – орган, мушак – мускул, асаб – нерв, суяклар – устухон – скелет*), шунингдек, бирикма терминлар (уларнинг таркибий қисми) доирасида (*орқа томон – дорсал томон*), *қил томирлар – капилляр томирлар, тикка мускул – вертикал мускул*) кузатиш мумкин. Айрим матний мисоллар билан фикримизни далиллаймиз: *Ҳиқилдоқнинг пастки учидан бошланадиган нафас пайи трахея (кекирдак) деб аталади* (ОАФ,50); *Бу қон юрак қисқарганида чап қоринчадан энг йирик артерия, яъни аорта (шотомир)га оқиб чиқади* (Ў.Б.112). *Қил томирлар, яъни қон ўтиб турадиган капилляр томирлар танада ҳаммадан кўп ва энг ингичка томирлардир* (ФОАА,170).

Баъзан байналмилал терминларни бирикма терминлар тарзида таржима қилиш ва айни пайтда уларни параллел қўллаш натижасида терминологик синонимиянинг аралаш тури ҳам келиб чиққан. Масалан: *плевра – кўкрак пардаси, эпифиз – суяк учи, гипофиз – мианинг пастки ортиғи, дентин – тиш суяги, бронхлар – кекирдак шохлари, орбита – кўз косаси, пульпа – тиш мағзи, диафрагма – кўкрак-қорин тўсқини* (ЗОА,235) кабилар.

---

¹ Орузбаева Б.О. О состоянии и задачах сбора, разработки и упорядочения киргизской научно-технической терминологии // Научно-техническая терминология. 1973, №3. С.15.

Маълумки, рус тили XX асрнинг 50-60-йиллари мобайнида собиқ Иттифокдаги миллий тиллар замонавий терминологик тизимларининг шаклланиши ва ривожланишида етакчи ўрин тутиб келди. Рус тили ва у орқали Европа тилларидан ўзбек тилига ўзлашган кўплаб байналмилал илмий терминлар янги тушунча ва буюмларнинг номи сифатида изчил қўлланиши натижасида ўзбек тилининг илмий терминологияси ҳам анча бойиди.

Тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтган ўзбек анатомия терминологияси халқ тили билан чамбарчас боғлиқ ҳолда барқарор тус олди. Унда асосий терминларнинг аксариятини асли ўзбекча (умумтуркий), шунингдек, ўзбек тилига ўзлашиб, сингиб кетган мўғулча, форсча ва арабча лексемалар ташкил этди.

Анатомия фанининг янада ривожланиши натижасида одамнинг ҳар бир аъзоси атрофлича ўрганила бошланиши туфайли гавда ҳақидаги тасаввурлар, тушунчалар ҳам ўзгара бордики, буларнинг ҳаммаси янги терминларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Ўзбек тилининг анатомия терминологиясида байналмилал терминларнинг айнан, таржимасиз қўлланиши баъзи ўринларда ўзини оқласа-да, она тилимизда аниқ муқобиллари бўлгани ва улар айни анатомик тушунчаларни аниқ ифодалгани ҳолда байналмилал терминларни амалиётга киритиш ҳақи эътирозга сабаб бўлди. Бой ёзма адабиётга эга бўлган тилларда байналмилал терминларнинг мавжуд муқобилларидан ва тилнинг ички луғавий имкониятларидан тўла фойдаланиш ҳамда тегишли терминларни таржима қилиш энг тўғри йўл эканлиги тегишли манбаларда кўрсатиб ўтилган.

Тўғри, кўпчилик байналмилал терминлар терминологик талабларга аниқроқ жавоб бера олади. Ўзлашма терминларнинг афзалликлари терминшуносликка бағишланган қатор ишларда қайд этилган: “Ажнабий тил терминлари афзаллигининг энг оддий далили уларнинг байналмилал хусусиятидир. Лекин бошқа бир далил ҳам кам бўлмаса керак: ажнабий тил терминларининг муайян тил тизимларидан алоҳида ажралиб туриши, у билан боғланмаслиги, иккинчи ва кўшимча маъноларга бўлиниш эҳтимолининг йўқлиги ҳам

уларнинг афзаллигини кўрсатади. Она тилидаги сўз ҳали термин сифатида шаклланиши керак, ажнабий, ўзлашма сўз эса тайёр термин ҳисобланади”¹.

Албатта, бу фикрга қўшилмай бўлмайди. Бироқ, байналмилал терминларнинг қўлланишини маъқуллаган ҳолда, ўзбек тилининг тарихий анъаналарини ҳам ҳисобга олиб, терминологияни тартибга солиш ишларини йўлга қўйиш керак. Маълум бир тушунчани англатишда миллий ва байналмилал атамаларнинг иккаласи ҳам терминологик талабларга тенг даражада жавоб берган ҳолларда миллий терминнинг ўзини қўллаш мақсадга мувофиқдир. Аксинча, синонимик муносабатдаги ўзбекча термин бир неча сўздан иборат бўлса ёки тушунча тўғрисида чалкаш, нотўғри фикрни юзага келтирса, албатта, байналмилал термин афзалликка эга бўлади ва у асосий илмий термин сифатида қабул қилиниши керак.

Ўзбек тилида аввалдан ишлатиб келинган луғавий бирликлар билан янги даврда тилимизга, терминологияга кириб келган байналмилал терминлар синонимиясини *аъзо* – *орган*, *мушак* – *мушкул*, *асаб* – *нерв* кабилар ҳамда бошқа бир қатор терминологик бирикмалар мисолида кўриб чиқамиз.

Аъзо – **орган**. *Аъзо* арабча *узв* лексемасининг кўплик шакли бўлиб, ҳар иккаласи дастлаб ўзлашган даврда ўзининг бирлик ва кўплик маъноларини араб тилидагидек сақлаб келган. Кейинчалик унинг бирлик шакли истеъмолдан тушиб қолади ва кўплик шакли (*аъзо*) фаол қўллана бошлаб, кўплик маъносини йўқотади (қиёсланг: *жамият аъзоси* – *жамият аъзолари*). Анатомик терминологияда *аъзо* фақат бирлик шаклида ишлатилади. Фақат *аъзойи бадан* бирикмаси таркибида унинг кўплик маъноси сезилиб туради. Шунинг учун *аъзо* термини ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ *орган* терминининг муқобили сифатида луғатларда, дарсликларда қайд этилган². Шундай бўлса-да, 30-йиллардан

¹ Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.: “Наука”, 1970. С.89.

² Русча-ўзбекча мукамал луғат. Самарқанд-Тошкент, 1927-1928; Одам танасининг тузилиши, тириклиги ва соғлиги. Сайфулмулк И.К. (Герд В.А. дарслигидан ўзгартиб ёзган). Тошкент, 1951.

80-йилларнинг охиригача *аъзо* — *орган* терминлари бара-вар ишлатиб келинди.

Беш жилдди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да шундай синонимиянинг қўлланишда эканлиги қайд этилган, яъни иккала термин бир-бирига ҳавола қилинмагани ҳолда, уларнинг иккаласига ҳам алоҳида таъриф берилган¹. Лекин, қизиғи шундаки, таърифлар бир-биридан фарқ қилади. Уларни таққослаймиз: **Аъзо** 1. Одам ёки ҳайвон организмнинг муайян бир вазифани бажарувчи қисми. 2. Кишининг бутун вужуди; бадан, тана (ЎТИЛ, 1, 124): **Орган** Одам, ҳайвон, ўсимлик ва умуман, жонли организмларнинг маълум бир вазифаларни бажарадиган қисми; аъзо. (ЎТИЛ, 3, 135). Кўриниб турибдики, бу ўринда *орган* терминига имтиёз берилган, яъни тўлиқроқ таърифланган. Боз устига, *аъзо* терминининг биринчи маъноси билан иккинчи маъноси ўртасида фарқ деярли сезилмайди, фақат иккинчи ўринда унинг қўплик маъносини ифодалаш билиниб туради: *аъзойи бадан — бутун аъзо, бутун вужуд*.

Бизнингча, синонимларнинг ҳар иккаласи ҳам тенг маъноли, терминология талабларига баб-баравар жавоб бера олар экан, асосий термин сифатида *аъзо* термини қолдирилиши керак эди. “Одам анатомияси” дарслигининг энг сўнгги нашрида унинг айнан шундай ишлатилиши фикримизни исботлай олади².

Юқоридаги сингари байналмилал ва ўзбекча терминларнинг ўзаро синонимиясига бир қанча мисоллар келтириш ва ҳар бир конкрет ҳодисани алоҳида ўрганиб, алоҳида тавсиялар бериш мумкин. Бундай ҳолатда анатомик терминологияни, умуман, ўзбек илмий терминологиясини миллийлаштиришга асосий эътибор бериш керак, деган фикрдан йироқмиз, албатта. Масалан, *кекирдак — трахея, асаб — нерв, ҳомила — пушт — эмбрион, болишча — валик, ўзан — ствол, қопқоқ — клапан, найча — каналча, ёпқич — плашч, қоплама — плашч* каби терминлардан ва бирикма қисмлари ҳисобланиши *орқа*

---

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдди, I-III жилдлар. 2006 – 2007.

² Худойбердиев Р.И. ва бошқалар. Одам анатомияси. 672-бет.

– *дорсал, ички – медиал, орқа – спинал, ён – чет – латерал, кўндаланг – фронтал* сингари синонимлардан бирини танлаб олиш ва синонимияни бартараф этишда юқоридагидек йўл тутиш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги кунгача бундай синонимларнинг барқарор эмаслиги анатомияга оид адабиётларда ўз аксини топган, яъни бирини бошқаси орқали англатиш учун улар ёнма-ён, баъзан бири қавс ичида қўлланган. Бинобарин, бундай синонимияни бартараф этиш осон кўчади. Мисолларга эътибор қилайлик: ... *юрак клапанлари (қопқоқлари)нинг иши бузилади* (ФТ,1980,8.14). *Бу пилик (пластинка)нинг бойлам деб аталишига сабаб шуки...* (ОА,508); *Яримшарлар миянинг бошқа қисмларини устидан ва атрофдан қоплаб турганлиги учун уларни қоплама (плашч) дейилади* (ОА,611); *Охирги мия пуфагидан мия плашчи (ёпқичи) тараққий этади* (ОА,516); *Нерв системаси пушт (эмбрион)нинг ташқи варағи – эктодермадан пайдо бўлади* (ОА,509); *Олдинги шохнинг ички (медиал) девори тиниқ нардадан иборат* (ОА,547).

Таъкидлаш лозимки, баъзи манбаларда шу тарзда берилган терминларни ҳар доим мутлақ синонимлар қаторига қўшиб бўлмайди. Чунончи, бундай ҳолатларда, биринчидан, муайян аъзонинг ёки анатомик тушунчанинг икки хил сифати, хусусияти кўрсатилган бўлиши мумкин. Иккинчидан, айти шундай бирикманинг аниқловчи компоненти баъзи ўхшаш томонлари билангина синонимияни келтириб чиқаради. Масалан: 1. *Буралувчи ёки цилиндрик бўғим* деганда, тенг маъноли синонимлар кўринмайди. Чунки муайян суяклардан бирининг учи цилиндрсимон бўлиб, иккинчисининг учида эса шу шаклга мос чуқурча бўлади. Демак, бу ўринда бўғимнинг умумий кўриниши цилиндр шаклида эканлиги уқтирилган. Мазкур бўғимнинг ҳаракатланиши эса буралма хусусиятга эга, яъни биринчи суяк ўз ўқи атрофида ичкарига ва ташқарига буралади. *Буралувчи бўғим – цилиндрик бўғим* бирикмаларида айти бир бўғим ҳақида гап кетса ҳам, улар бўғимнинг икки хил хусусиятини ифодалагани учун синоним ҳисобланмайди. *Буралма бўғим – винтсимо*н бўғим бирикмаларида ҳам худди шу ҳолат кўринади.

2. *Шарсимо*н бўғим – юмалоқ бўғим, *эллипсимо*н бўғим – *тухумсимо*н бўғим, *крестсимо*н бўғим – *кесишган* бўғим синга-

ри синонимлар кўп жиҳатдан нисбий хусусиятга эга. Чунки бу жуфтларнинг **-симон** аффикси иштирокида байналмилал сўзлардан ҳосил қилинган аниқловчи компонентлари аниқ, конкрет геометрик шакллارни ифодалаб, тасаввуримизда барқарор, ўзгармас фигураларни (шар, эллипс, крест) гавдалантиради. *Юмалоқ, тухумсимон, кесишган* сўзларнинг эса бундай хусусияти йўқ, улар барқарор геометрик шаклга эга эмас. Шу нуқтаи назардан, бундай ўринларда аниқроқ шакл ифодаланган бирикма терминларни (*шарсимон бўғим, эллипс-симон бўғим* каби) қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бу аслича, яъни лотинча номенклатурага мос келади: *articulatio spheroida*, - *articulatio ellipsoidea*.

Луғавий синонимиянинг яна бир кўриниши бир сўздан иборат терминлар билан бирикма терминларнинг параллел қўлланишидир. Бундай синонимия, биринчидан, ўзбек тилида аввалдан қўллаб келинган анатомик термин ёки шу маънода қўлланаётган тушунчанинг мазмунини конкретлаштириш учун фойдаланиш оқибатида келиб чиққан (*жимжилоқ – бешинчи бармоқ, бошмалдоқ – бош бармоқ, қовуқ – сийдик нуфаги, сийдик қопи, тақим – тизза ости, эмчак – сут бези, муртак – бодомсимон без, сафро – ўт суюқлиги, кўмик – қизил илик* ва б.). Иккинчидан, ўзбек тили анатомия терминларини изоҳлаш ёки, аксинча, уларнинг ўзбек тилидаги калькаларини тушунтиришга интилишдан пайдо бўлади: *фаланга – бармоқ суяги, атлант – бўйиннинг биринчи умуртқаси, бронхиола – майда бронх, ўзаро қўшилув – анастомоз, орбита – кўз косаси, хоаналар – бурун орқа тешиклари, миоцин – мушак оқсили, диафрагма-кўкрак-қорин тўсқини* ва б.

Биринчи гуруҳда келтирилган синонимларни бир лексемадан иборат, ихчам, тилимизда аввалдан қўллаб келинган *жимжилоқ, бошмалдоқ, қовуқ, тақим, эмчак, муртак, кўмик, сафро* каби сўзларни асосий термин сифатида қолдириш йўли билан бартараф қилиш мумкин. Иккинчи гуруҳдаги синоним терминлар эса ҳозирги ўзбек анатомик терминологиясида баб-баравар қўллаб келинмоқда. Ўзбек тили анатомия терминологиясида илмий, систематик терминларга синоним сифатида фамилиявий терминлардан фойдаланилаётганлиги ушбу соҳада синонимияни кўпайишига олиб келмоқда.

Д.С.Лотте мазкур шаклдаги терминлар кенг тарқалганлигини қайд этиб, шундай ёзади: “Бундай терминлар ўзларининг ҳеч қандай ташқи, чалғитувчи тасаввурлар уйғотмаслиги жиҳатидан бир қадар ижобий хусусиятга эга ва шу хусусияти билан нейтрал терминлар турига яқин туради”¹.

Таъкидлаш лозимки, фамилиявий терминлар, айниқса, тиббиёт соҳалари терминологияларида кенг қўлланади. Ўзбек анатомия терминологиясида ҳам бундай терминлардан қўплаб фойдаланиб келинмоқда. Маълумки, аъзолар, умуман, инсон гавдаси ташқи ва ички томондан тобора чуқур ўрганилган сари унинг янги-янги хусусиятлари, қисмлари, узвлари кашф этила боради. Бу жараён шу фаннинг фидойилари томонидан амалга ошириб келинмоқда. Янги топилган, аниқланган қисмлар, узвлар анатомик номенклатурада тегишли систематик номга — терминга эга бўлади. Шу билан бирга, баъзан янги топилган объектлар уни аниқлаган, кашф этган шахс шарафига унинг исми шарифини қўшган ҳолда номланади. Бунинг натижасида эса терминлар синонимияси юзага келади. Масалан, ўрта кулоқ билан ютқинни бир-бирига қўшадиган қисмнинг *Евстахий найи*, ҳиқилдоқ устидаги тоғайларнинг *Санторин ва Брисберг тоғайлари*, бачадоннинг *Фаллопий найи*, миянинг *Варолий кўприги* деб номланганлиги шулар жумласидандир.

Атоқли отлар иштирокида ҳосил қилинган бирикма терминларнинг деярли барчаси систематик терминлар қаторида ўз синонимига эгадир. Масалан: *Сильвий ёриғи* — миянинг *ён ёриғи*, *Роланд эгати* — *марказий эгат*, *Шопар бўғими* — *оёқ кафти усти суяклари ўртасидаги кўндаланг бўғим*, *Пупарт бойлами* — *чов бойлами*, *Дуглас бўшлиғи* — *қовуқ билан бачадон ўртасидаги бўшлиқ*, *Вольф танаси* — *ўрта буйрак ва бошқалар*.

Ўзбек анатомия терминологиясида амалда бўлган бундай бирикма терминлар, умуман олганда, шаклан қаратқичли бирикмалар ҳисобланиб, бир-биридан жузъий фарқланувчи уч гуруҳга бўлинади:

1. Қаратқич белгиси туширилган ҳолда қўлланади: *Монро тешиги*, *Бурдах дастаси*, *Сильвий сув йўли*, *Санторин тугунчаси* каби.

---

¹ Лотте Д.С. Кўрсатилган асар. 27-бет.

2. Икки компонентдан иборат бирикма терминнинг бирор конкрет, зарурий хусусиятини кўрсатиш зарур бўлиб, исм-шариф билан тур тушунчаси ўртасига яна бир жинс билдирувчи аниқловчи қўшилганда, фамилия қисмида қаратқич белгиси қўлланади: *Валлизийнинг артериал ҳалқаси, Говерснинг кесишган тутами, Флексигнинг тўғри тутами, Голлнинг нозик бойлами, Бурдахнинг понасимон бойлами.*

3. Баъзи ҳолларда атоқли от ёрдамида ифодаланган терминэлемент қўшалок тарзда қўлланади. Терминэлементнинг шундай шаклда ясалганлиги муайян аъзо ёки гавда қисмини ўрганиш ёхуд кашф этишда икки олимнинг баравар иштирок этганлигини тан олиш туфайли рўй беради. Масалан, XVIII асрда Россияда дастлаб микроскопик анатомияга асос солганлардан бири А.М. Шумлянский ўзининг илмий ишларида буйрак (Мальпиги) таначаларини ва шу таначаларни ўраб турган икки қават деворли капсулани, тўғри ва буралма найчаларни биринчи бўлиб аниқлаганлиги маълум. Шунинг учун анатомияда буйрак таначалари — *Мальпиги-Шумлянский таначалари*, капсуласи эса *Шумлянский-Боуман капсуласи* деб аталади. *Ашофф-Тавар тугуни, Кис-Флек тугуни, Фатер-Пачини таначалари* сингари терминлар ҳам шу тариқа юзага келган.

Анатомия соҳасида синонимик фамилиявий термин систематик термин билан биргаликда матнда икки хил қўлланади: а) *миянинг ўрта артерияси латерал томондан Сильвиев чуқурчаси орқали Рейли оролчасига бориб тарқалади* (Аҳмедов, НТА, 302); б) фамилиявий ҳамда систематик терминлар матнда кетма-кет, бири бирининг изоҳи сифатида ёки бири қавс ичига олинган ҳолда қўлланади: *Пуркинье толалари махсус тузилган мускул толалари комплексидан иборат...* (ЗОА,17): *Пешона бўлак билан тепа бўлакни бир-биридан марказий эгат ёки Роланд эгати ажратиб туради* (ХОА,93.541); *Чакка бўлагини бошқа бўлаклардан миянинг ён томондаги ёриғи (ёки Сильвий ёриғи) ажратиб туришини юқорида айтиб ўтган эдик* (ЗОА,183).

Фамилиявий бирикма терминлар таркибидаги тур билдирувчи қисмининг баъзан бошқа яқин маъноли сўз билан алмаштирилиши муносабати билан ҳам янги синонимик қа

тор юзага келади. Масалан: *Гаймор бўшлиғи — Гаймор ковағи, Аммон шохи — Аммон муғузи* каби.

Ўзбек анатомия терминологиясидаги фамилиявий ва систематик терминлар синонимиясини тартибга солиш, уни бар-тараф этиш терминлар синонимиясининг бошқа турларига қараганда анча мураккабдир. Чунки систематик терминлар маънони аниқроқ ифодаласа-да, улар кўп лексемадан иборат бўлади. Бироқ бундай бирикма тушунча ёки объект ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилмаслиги мумкин. Масалан, *сийдик чиқариш канали сўғонининг безлари* систематик терминининг иккинчи номи — *Купер безлари* нисбатан ихчамлиги, қулайлиги жиҳатидан афзалликка эга. Ёки *ошиқ, товон суяғи, қайиқсимон ва кубсимон суяклар ўртасидаги кўндаланг бўғим* терминидан кўра *Шопар бўғими* терминини кўллаш мақсадга мувофиқдир. Шу нуқтаи назардан, фамилиявий терминларнинг бир қатор афзалликларини тан олган ҳолда, уларни батафсил ўрганиб ва конкрет ҳолатларда қўлланиши зарурлигини эътиборга олиб, аниқ тавсиялар бериш зарур бўлади.

Кўп элементли бирикма терминларни рус тилидан таржима қилиш жараёнида терминэлементларни ўз жойида ишлата билмаслик, уларнинг ўрнини алмаштириб қўйиш ҳам тушунилиши қийин, маъновий чалкаш бирикма терминларни келтириб чиқаради. Бундай терминларни луғавий-грамматик синонимлар қаторига қўшиш ёки услубий-грамматик вариант деб айтиш мумкин. Масалан, русча “большеберцовая кость”, “малоберцовая кость” бирикмалари ўзбек тилига хато равишда *катта болдир суяғи* ва *кичик болдир суяғи* деб таржима қилинган. Ҳолбуки, болдирнинг инсон гавдасида катта-кичиги бўлмайди. Чунки болдирда иккита суяк бўлиб, уларнинг бири катта, йўғон, иккинчиси эса кичик, ингичкароқ бўладики, улар лотинчада ўзига мувофиқ номлар (*tibia* ва *fibula*) билан аталган. Шунга кўра, уларни юқоридаги *катта болдир суяғи, кичик болдир суяғи* тарзида эмас, балки *болдир катта суяғи, болдир кичик суяғи* тарзида таржима қилиш ва қўллаш керак, деб ҳисоблаймиз. 1982 йил “Медицина” нашриётида чоп этилган “Анатомиядан қисқача лотинча-русча-ўзбекча луғат”да шундай йўл тутилган. Бироқ ушбу луғатда бошқа луғат ва дарсликларда *атлант*

(первый шейный позвонок) ва *аксис* (второй шейный позвонок) терминлар рус тилидан ўзбек тилига *биринчи бўйин умуртқаси*, *иккинчи бўйин умуртқаси* тарзида гализ таржима қилинган. Мазкур ҳолатда ҳам юқоридагидай ҳолга дуч келинадики, бу ҳақда шундай дейиш мумкин: гавдада бўйин битта бўлади, у биринчи ва иккинчи бўйинларга бўлинмайди. Бинобарин, мазкур бирикма терминларни *бўйиннинг биринчи умуртқаси*, *бўйиннинг иккинчи умуртқаси* деб тўғри таржима қилиш ва қўллаш мақсадга мувофиқдир. Шунга ўхшаш *катта қўймич кемтиги*, *кичик қўймич кемтиги*, *пастки чакка пуштаси*, *устки чакка пуштаси* тарзида хато қўлланаётган бирикма терминлар анчагина бўлиб, уларни тартибга солиш ўзбек анатомия терминологияси олдида турган муҳим масалалардандир.

Одам гавдасининг муайян бир шаклини аниқ тасаввур этмаслик ҳам сохта синонимияни келтириб чиқаради. Масалан, рус тилидаги “сесамоидный хрящ гортани” бирикма термини 1964 йилда нашр этилган анатомия луғатида *ҳиқилдоқнинг чигитсимон тоғайи* деб, айти луғатнинг 1971 йилдаги нашрида эса *ҳиқилдоқнинг сесама (нўхат)симон тоғайи* деб икки хил таржима қилинган. Ваҳолонки, ҳар иккала таржима ҳам хатодир. Чунки “сесама” юнонча-лотинча “кунжут” деган маънони билдиради, кунжутнинг шакли эса на чигитга, на нўхатга ўхшайди. Демак, бундай терминларни ҳам қайта кўриб чиқиш ва амалда тўғри қўллаш лозим бўлади.

Ўзбек тилидаги анатомик терминлар синонимиясининг юқорида кўриб ўтилган турлари бевосита ёки билвосита луғавий (лексик) синонимларга алоқадордир.

Энди морфологик, яъни сўз ясовчи қўшимчаларнинг қўлланиши билан боғлиқ синонимларнинг айрим кўринишлари ва уларни бартараф этиш йўллари ҳақида фикр юритамиз.

II. Грамматик (морфологик) синонимлар. Ўзбек анатомия терминологиясида луғавий ва услубий синонимлардан ташқари, сўз ясовчи қўшимчаларни ўринли ёки ўринсиз ишлашиш натижасида ҳам синонимлар пайдо бўлади. Бундай синонимия содда терминнинг ёки бирикма термин аниқловчи қисмининг тенг маъноли хилма-хил аффикслар билан ясалишидан юзага келади:

1) ясама терминлар синонимияси ўзбек анатомия терминологиясида деярли учрамайди. Бироқ 1968 йилда нашр этилган “Одам анатомияси” дарслигида *қоринча* — *қоринчиқ* кўринишидаги морфологик синонимлар қўлланган. Дарсликнинг 1993 йилдаги нашрида *қоринча* асосий термин сифатида қабул қилинган ва бу билан синонимлик бартараф этилган. Дарҳақиқат, ҳар иккаласи ҳам кичрайтириш-эркалаш маъносидаги от ясовчи аффикс ҳисобланса-да, ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан, **-чиқ** аффикси **-ча** кўшимчасига нисбатан анча каммаҳсул бўлиб, *қопчиқ*, *қорачиқ* каби санокли терминларни ҳосил қилган. **-ча** аффиксининг маҳсулдорлиги эса чексиздир.

-ча аффикси ҳақида гап кетар экан, ўзбек анатомия терминологиясида кузатилган қуйидаги икки ҳолатни қайд этиб ўтишга тўғри келади, чунки бу ҳолатлар бевосита синонимия билан боғлиқдир:

а) кичрайтиш-эркалаш маъносини англатувчи аффикслар ёрдамида ҳосил қилинган терминлар аксар ҳолларда мустақил маъноли терминларга айланади. Масалан: *бошча*, *оёқча*, *қоринча*, *бўлмача*, *найча*, *халтача*, *дўнғча*, *оролча*, *дўмбоқча*, *ўсиқча*, *танача*, *болишча* каби. Баъзи ҳолларда эса кичрайтиш маъноси фақат морфологик усулда, яъни **-ча** аффиксини кўшиш билангина эмас, балки бирикма термин тарзида ҳам ифодаланади: бунда **-ча** аффикси ўрнида унинг маъносига тенг келувчи *кичик*, *кичкина*, *майда* каби луғавий бирликлар қўлланадики, натижада синонимиянинг алоҳида бир кўриниши юзага келади. Масалан: *bronхиола* — *bronхча* — *энг майда bronх*, *головка* — *бошча* — *кичик бош* — *кичкина бош*, *каналец* — *каналча* — *кичкина канал*, *кружочек* — *доирача* — *кичик доирача*, *мозжечок* — *мияча* — *кичик мия*, *ниточка* — *ипча* — *жуда ингичка ип* ва ҳоказо. Бундай ҳолатда баъзан *кичкина йўлча*, *кичик доирача* сингари плеонастик кичрайтиш ҳолати ҳам кузатилади¹. Бунга ўхшаш синонимларни уларнинг қисқача шакллари (*бошча*, *bronхча* ёки *bronхиола*, *каналча* ёки *найча*, *мияча*)ни танлаб олиш йўли билан осонгина бартараф этиш мумкин;

---

¹ Ўзбек тилидаги плеоназм ҳақида қаранг: Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. Тошкент: Фан, 1988.

б) мазкур турдаги байналмилал терминларни улардаги кичрайтириш қўшимчаларига эътибор бермай таржима қилиш оқибатида ҳам икки хиллик юзга келади. Бу ҳолатни ҳам кенг маънода синонимия деб аташ мумкин. Масалан, кичрайтиш маъносига эга бўлган *ножки* – *оёқчалар* термини қуйидаги матнда икки хил қўлланган: ... *ҳар учала ярим ҳалқасимон каналларнинг иккитадан оёқлари бор. Бу оёқларнинг биттаси кенгайиб ...ампула ҳосил қилиб очилади. Кенгаймай очилган оёқчаси эса оддий оёқ деб аталади.* Ҳолбуки, ҳар икки ҳолатда ҳам бу термин *оёқча* тарзида қўлланиши керак эди. Шунинг сингари, кичрайтиш маъносигадаги *валик, головка, каналец, мешочек, стремечко* сингари терминлар ҳам бир ўринда *болиш, бош, най, халта, узанги* деб, бошқа ўринда эса *болишча, бошча, найча, халтача, узангича* тарзида ишлатилган. Ёки кичрайтиш маъносига эга бўлмаган логинча *Сарут, Стус* сингари терминлар ҳам дарслик ва луғатларда гоҳ *бош, оёқ, гоҳ бошча, оёқча* деб таржима қилинган.

Юқоридагидек сунъий равишда пайдо бўлган синонимларни бартараф этишда, аввало, таржима қилинаётган матнга алоҳида эътибор ва танқидий назар билан қараш, асл матн ва ундаги терминлар мазмунига путур етказмаслик керак. Дастлаб инсон гавдасидаги аъзолар ва уларнинг қисмларини ўзаро қиёслаб, уларнинг бир-бирига нисбатан катта-кичиклигини ҳисобга олиш зарур. Шу нуқтаи назардан, таржима жараёнида, умуман, термин яратишда фан мутахассислари билан тилшуносларнинг ҳамкорлик қилиши мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз;

2) терминэлементлар соҳасидаги морфологик синонимлар дейилганда, асосан, бирикма терминлар аниқловчи компонентининг ўзаро маънодош аффикслар билан ясалиши, шунингдек, аниқловчи қисмдан сўнг аффикс ёки унинг маъносига тенг луғавий бирлик келтириш тушунилади. Бу ҳолатларнинг деярли барчаси **-симон** аффикси билан боғлиқдир.

Ушбу ишнинг II бобида **-симон** аффиксининг ўзбек анатомия терминологиясида ниҳоятда фаол ва маҳсулдор аффикслардан эканлиги қайд этилган эди. Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, бу аффикс ўзбек тилининг барча терминологик тизимларида, айниқса, табиий фанлар терминология

гияларида бирикма терминларнинг аниқловчи компонентларини ҳосил қилувчи энг сермахсул аффикс саналади. У, асосан бир предметнинг шакл, ранг, ҳолат, тузилиш, хусусият ва бошқа жиҳатлардан иккинчи бир предметга ўхшашлигини англатувчи универсал аффиксдир. Айни ўхшашлик маъноси ўзбек тилида яна *-дек*, *-дай*, *-намо* кўшимчалари ҳамда *каби*, *сингари*, *тусли*, *шаклли* (*шаклидаги*), *ўхшаш* (*ўхшаган*) сўзлари билан ҳам ифодаланиши мумкин. Ўзбек анатомия терминологиясида юқоридагидек хилма-хил воситаларни бефарқ ишлатавериш натижасида ўзаро синонимик бирикма терминлар ҳосил бўлган (буларни морфологик-синтактик синонимлар деб аташ мумкин). Масалан: *овалсимон чуқурча* – *овал шаклидаги чуқурча*, *S-симон бўшлиқ* – *S шаклидаги бўшлиқ*, *яримойсимон* – *яримой шакли* – *яримой шаклидаги* (тугун), *юлдузсимон* – *юлдузга ўхшаган* (тугун), *ипсимон* – *ип шаклидаги* – *ипга ўхшаган* – *ип сингари*, *тўртбурчаксимон* – *тўртбурчак шакли* (бойлам), *эллипссимон* – *эллипс шаклидаги* (бўғим) ва бошқалар. Қуйидаги ҳолларда ҳам ўхшашликни *-симон* кўшимчаси орқали ифодалаш мумкин. *Пирамида қавати пирамида шаклидаги ҳужайралардан* иборат; *Миянинг пастки ортиғи овал шаклидаги кичик без бўлиб*, *воронкасимон оёқчага осилиб туради* (АОА,267).

Анатомик терминлар имлоси масалалари. Маълумки, ўзбек тилининг терминологик тизимларини тадқиқ этишга бағишланган ишларнинг кўпида терминлар имлосига ҳам алоҳида эътибор берилган. Шу туфайли биз ҳам ушбу ишимизда имло масаласига тўхтаб ўтишни ўринли деб топдик. Чунки анатомия терминологик тизимида терминлар ўзбек тилининг имло қоидалари асосида ёзиб келинаётган бўлса-да, айрим ҳолатларда терминлар имлосида ҳар хилликларга йўл қўйилаётганлиги кўзга ташланмоқда. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Танадаги баъзи аъзоларни англатувчи терминларнинг икки хил ёзилиши, асосан, талаффуз таъсирида рўй берадики, бу типик ҳолат саналмайди. Масалан: *кўмик* – *кўмук*, *бўғиз* – *бўғуз*, *ютқин* – *ютқун*, *пешона* – *пешана*, *ясмиқсимон* – *ёсмиқсимон*, *бўғин* – *бўғим*, *жимжилоқ* – *жумжилоқ*, *ўсиқ* – *ўсиғ*, *тешик* – *тишик* каби терминларнинг имлосидаги хилма-хилликлар фикримизнинг далилидир. Бундай хатоларни

мавжуд имло луғатларига мурожаат этиш билан осонгина баргараф этиш мумкин.

2. Қўшма терминлар ёзилишидаги ҳар хиллик нафақат анатомик терминологияга, балки барча терминологик тизимларга хос бўлган умумий қийинчилик ва камчиликдир. Қўшма терминлар имлосидаги ҳар хилликнинг сабаби, биринчидан, бу масаланинг ҳозиргача узил-кесил ҳал қилинмагани бўлса, иккинчидан, қўплаб қўшма терминлар эллиписга учраш ва талаффуз натижасида бирикма терминлардан ҳосил бўлгани ва бу жараённинг охирига етказилмаганлигидадир.

Мисолларга мурожаат этамиз: *кўричак* — *кўр ичак*, *очичак* — *оч ичак*, *ичак тутқич* — *ичак тутқич* — *ичак тутқичи*, *ярим шар* — *ярим шар* (мияда), *ғалвир суяк* — *ғалвир суяк*, *тўрпарда* — *тўр парда*, *қоринпарда* — *қорин парда*, *суякпарда* — *суяк пардаси*, *ўпкапарда* — *ўпка пардаси* (плевра), *учшохла* — *уч шохли*, *буйракжом* — *буйрак жоми*, *қилтомир* — *қил томир* ва бошқалар. Бундай хилма-хилликни ҳатто бир манбанинг ўзида ҳам учратиш мумкин. Масалан, “Одам анатомияси” (1993) дарслигининг 318-319-бетларида *ичак тутқич*, 318-бетида *ичак тутқичи*, 350-бетида эса *ичак тутқич* тарзида ёзилган. Бундай қўшма терминлар имлосини бирхиллаштириш, яъни уларни фақат қўшиб ёзиш зарур. Шундагина қўшма терминлар орқали ифодаланадиган тушунча аниқ бўлиб, ўқувчига тез етиб боради ҳамда терминологиядаги мунтазамлик, батартибликни таъминлашга эришилади.

Шу билан бирга, *мушаклараро* — *мушаклар оралиғидаги*, *плевралараро* — *плевра оралиғидаги*, *суяклараро* — *суяклар оралиғидаги*, *қоринчалараро* — *қоринчалар оралиғидаги* сингари икки хил ёзиб келинаётган терминэлементларнинг имлосини ҳам барқарорлаштириш лозим. Бизнингча, улар ҳам қўшиб ёзилиши лозим. Масалан, “Оёқчалар ўртасида сўргичсимон таначалар орқасида тўртбурчаксимон чуқурлик бўлиб, бунга *оёқчалар оралиғидаги чуқурлик* дейилади” жумласидаги ажратиб кўрсатилган бирикма *оёқчалараро чуқурлик* шаклида ёзилишини тўғри деб ҳисоблаймиз.

3. Маълумки, ўзбек анатомия терминологиясида *ампер*, *вольт*, *генри*, *кюри* сингари содда фамилиявий терминлар-

дан фойдаланилмайди. Бироқ тадқиқот объектимизда, ишимизнинг тегишли ўринларида қайд этилганидай, анатомик тушунчаларни англатувчи бир қатор фамилиявий терминлар мавжуд. Бундай терминларнинг баъзилари тўғри ёзиб келинмоқда. Шу билан бирга, мазкур типдаги терминлар имлосида ҳам хилма-хилликка дуч келинмоқда.

Фамилиявий бирикма терминларнинг атоқли отлардан иборат аниқловчи компонентлари қатор дарслик ва луғатларда, асосан, бош ҳарф билан ёзилиб келинмоқда: *Евстасий найи, Аммон шохи, Шванн пардаси, Вольф канали, Мальпигий тугуни, Роланд эгати* ва бошқалар. Айни шу каби терминэлементлар баъзи манбаларда кичик ҳарф билан ҳам ёзилмоқда: *гаймор коваги, мальпиги коптокчалари, вольф канали, мюллер канали, говерс каналчалари, шванн ҳужайралари, аммон шохи* каби.

Бундай икки хилликнинг келиб чиқиш сабабларидан бири анатомик (ва умуман) бирикма терминлар таркибидаги атоқли отларнинг рус тилида икки хил кўринишда шакллантирилганлигида, деб ўйлаймиз (*остров Рейля – Рейля остров*). Иккинчидан, рус тилида атоқли отлар ўз ҳолида ҳам, сифатга айлантилган ҳолда ҳам қўлланаверади. Масалан: *связка Пупарта – пупартова связка, узелок Санторини – санторинев узелок* каби. Бундай ҳолат рус тили учун одатий ҳодиса, яъни атоқли отга *-ов (-ова, -ово)* сифат ясовчи қўшимча қўшилади ва, табиийки, улар кичик ҳарф билан ёзилади. Бу ҳодисани ўзбек тилига сунъий равишда, билиб-билмай кўчириш оқибатида юқоридагидек чалкашлик, икки хиллик юзага келган. Баъзан бепарволик шу даражага бориб етганки, ҳатто атоқли от ўзаги билан сифат ясовчи қўшимча фарқланмаган. Масалан: *Кортиев органи беш қатор бўлиб жойлашган тукли ҳужайралардан тузилган* (АОА,448) матнидаги *кортиев органи* бирикмаси русча *кортиев (орган)* сифатини нотўғри тушунишдан келиб чиққан. Аслида бу термин *Кортий аъзоси* бўлиши керак эди. Шунингдек, *Петит канали* термини *Петитов канали* (рус. петитов канал), *Боталло йўли – Боталлов йўли* (рус. боталлов проход), *Фонтани оралиғи – Фонтанов оралиғи* (рус. фонтанов промежуток), *Сильви чуқурчаси – Сильвиев чуқурчаси* (рус. сильвиева шель), *Гаймор бўшлиғи –*

Гайморов бўшлиғи тарзидаги нотўғри таржималар, бинобарин, уларнинг имлосидаги хилма-хилликлар ҳам учраб турибди.

Фамилиявий бирикма терминларнинг аниқловчи компонентлари ўзининг асл, яъни атоқли отлик вазифасини бутунлай йўқотмайди. Чунки уларда маълум даражада шахс ва якка предмет билдирувчанлик маъноси мавжуд бўлади. Шу боисдан, мазкур терминэлементлар кўпчилик манбаларда бош ҳарфлар билан ёзилади. Бизнингча, атоқли от билан ифодаланган бундай анатомик бирикма терминлар бош ҳарф билан ёзилгани маъқул. Зеро, уларни фақат шу йўл билан бир хилликка келтириш мумкин. Айни шу ўринда *Ашоф – Ашофф, Гис – Гисс, Шлем – Шлемм; Сильви – Сильвий, Вароли – Варолий, Мальпиги – Мальпигий* каби икки хилликлар ҳам баргараф қилиниши лозим, деб ҳисоблаймиз.

Ўзбек анатомик терминологиясида юқорида кўриб ўтилган луғавий ва грамматик синонимлар ва имловий чалкашликларнинг мавжудлиги терминологик тизим соҳасидаги илмий тадқиқот ишларининг камлиги, фан мутахассислари билан тилшунослар ўртасида алоқанинг мустаҳкам эмаслиги, терминологик лугатлар нашрининг номутаносиблиги ва, энг асосийси, термин ясалиши ва қўлланиши борасида назоратнинг сустлиги билан изоҳланади.

Қисқаси, анатомия фанининг тушунчаларини аниқ ва бартариб ифода этадиган терминлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Анатомик терминларни қўллашда муайян чалкашликлар, албатта, баргараф этилмоғи лозим.

ХУЛОСА

Ўзбек тилининг ҳозирги анатомия терминологияси узоқ ва мураккаб тараққиёт натижасида вужудга келган бўлиб, унинг шаклланиш тарихи бир-биридан сифат жиҳатидан фарқланувчи икки даврни қамраб олган: қадим вақтлардан XX асрнинг бошларигача ва XX асрнинг 20-йилларидан ҳозирги кунларгача бўлган давр.

Биринчи даврда ўзбек анатомия терминологияси, асосан, умумхалқ тилида фаол қўлланган терминлар ҳамда арабча, форсча лексемалардан иборат бўлиб, муайян тизим сифатида шаклланмаган эди. Иккинчи даврда ўзбек анатомик терминологияси ўзбек тилининг ички имкониятлари ҳамда халқаро миқёсда қабул қилинган анатомик номенклатурадан иборат ташқи манбадан фойдаланиш ҳисобига муайян терминлар тизимини яратиш асосида ривожланди.

Анатомик терминларни тарихий-этимологик нуқтаи назардан текшириш шуни кўрсатдики, қадимги даврлардан шакллана бошлаган анатомик терминологиянинг бойишида аксар семантик усул билан термин яшаш етакчи бўлган, бироқ анатомик терминларга синхроник нуқтаи назардан ёндашилганда, соф семантик усул билан ясалган терминлар деярли учрамайди. Улар ўрнини семантик-синтактик усулда термин яшаш эгаллаган.

Метафорик ўхшатиш асосида семантик-синтактик усулда термин яшашнинг кўлами жуда кенгдир. Ҳозирги ўзбек анатомия терминологиясида бу усулда тушунчаларни мантиқан, мазмунан ва грамматик жиҳатдан тўғри ифодалашда семантик трансформацияга учраган иккинчи компонентларнинг аҳамияти каттадир.

Бир қатор анатомик терминлар аслига кўра, полисемантик муносабатда бўлган. Вақтлар ўтиши билан улар маънолари орасидаги ички боғланиш йўқолган, яъни ассоциатив алоқа сезилмас ҳолга келган. Бундай терминлардан семантик усулнинг диахроник хусусиятга эга эканлиги, бу ҳодисанинг, одатда, бир давр маҳсули бўлмаслиги яна ҳам аниқ кўриниб туради.

Анатомик терминологияда синонимия, асосан, бирикма терминларда рўй беради. Бундай ҳолат, биринчидан, семантик-синтактик ясалишда иштирок этаётган иккинчи компонентнинг метафорик қўлланиши, иккинчидан, бу терминларнинг бошқа тилдан калькалаш йўли билан ҳосил қилинганлиги туфайли юзага келган.

Семантик-синтактик усулда термин яшаш бошқа соҳалар терминологиясига нисбатан анатомияда кенг қўлланади. Бунинг асосий сабаби анатомик терминлар ўтмиш даврларда халқ тили асосида юзага келган ва жонли сўзлашув тили билан мустаҳкам алоқада ривожланганлигидадир. Шунинг учун халқ тилига хос бўлган кўплаб метафорик қўлланишлар анатомик терминларда ўз аксини топган.

Анатомик терминологияда аффиксация усули билан термин ясалиши синтактик усул билан ясалишга қараганда каммаҳсул, чунки шу тизимга кирувчи асосий терминлар, яъни одам аъзолари ва улар қисмларининг номлари қадимдан шаклланиб бўлган; уларнинг бир қисми ўша даврлардаёқ туб сўзлар, бошқалари эса ясама сўзлар (ҳозирда улар ҳам туб сўз тарзида қаралади)дан иборат бўлган. Диахроник нуқтаи назардан қаралганда, анатомик терминларнинг илк шаклланишида аффиксация усули етакчи бўлган.

Анатомик тушунчаларни ифодалашда хилма-хил қолиплар асосида яратилган бирикма терминлар муҳим ўринни эгаллайди.

Ниҳоят, бошқа соҳаларда бўлганидек, анатомик терминологияда ҳам терминлар ҳар хиллигини бартараф этиш мақсадида соҳа мутахассислари билан тилшуносларнинг ҳамкорлигини янада мустаҳкамлаш лозим.

Анатомик терминологияда синонимиянинг вужудга келиш сабаблари, уларнинг салбий оқибатлари атрофлича ўрганилиб, уларни терминологик принциплар ва ўзбек тилининг ўзига хос терминлар ясалиши ҳамда имло қоидаларига риоя қилган ҳолда бартараф этиш бўйича тавсия қилинган аниқ таклифлар анатомия бўйича тайёрланадиган ва нашр этиладиган дарсликлар, қўлланмалар ва луғатларда эътиборга олинади, деб ўйлаймиз.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

1. Илмий адабиётлар

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир // Тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент: ЎзФА нашр., 1949.

2. Абезгауз Л.С. К вопросу о терминологической синонимике // Вопросы общего и романо-германского языкознания. Тез. докл. IV науч. конф. языковедов. Вып.2. Уфа, 1965.

3. Абу Али ибн Сино. Тиббий рисоалар. Бир томлик / Нашрга тайёрловчилар У.И. Каримов, Ҳ.Ҳикматуллаев. — Тошкент: Фан, 1987.

4. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-китоб. — Тошкент: Фан, 1954.

5. Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи // Кириш сўзи, таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар Ҳ.Ҳикматуллаевники. Тошкент: Фан, 1974.

6. Авербух К.Н. Проблема вариантности терминологии и неполные термины // Лексика. Терминология. Стили. Вып.6. Горький, 1977.

7. Азизов С.А. Лексико-грамматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка: Автореф. дис... канд. филол. наук. Ташкент, 1981.

8. Ақобиров С.Ф. Тил ва терминология. Тошкент: Ўзбекистон, 1968.

9. Ақобиров С.Ф. Терминология ишининг мазмуни ва вазифалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1964. 3-сон. 31-39-бетлар.

10. Асомутдинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак ва унинг қисмларининг номлари: Филол.фанлари номзоди дис. Тошкент, 1969.

11. Ахундов А. Опыт фонетического обобщения и грамматического описания названий частей тела в азербайджанском языке // Советская терминология. 1976. №5.

12. Бабашко Ю.Н. К вопросу унификации и нормы в тер-

минологии // Нормы реализации. Варьирование языковых средств. Горький, 1976.

13. Базаркулова Т. Формирование и развитие киргизской биологической терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Фрунзе, 1978.

14. Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1967.

15. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент: Фан, 1985.

16. Бозорова Д.Х. Ўзбек зоология терминологиясида дублетлик ва уни баргараф этиш йўллари // Ўзбек терминологиясида лексик вариантлар. Тошкент: Фан, 1986.

17. Веселов П.В. Номенклатурное наименование и научно-технический термин // Стандартизация. 1965. № 12. С.30-31.

18. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975. — 560 с.

19. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. Т. V. Сборник статей по языковедению. 1939.

20. Гавинский А.Н. Дифференциация в прикладной лексикографии // Проблемы общей и терминологической лексикографии. Баку, 1978.

21. Гаджиева Н.З. Природа изафета в тюркских языках // Советская тюркология. 1970. №2. С.24-25.

22. Ганиев Ф.Л. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань, 1974. — 230 с.

23. Герц А.С. Проблемы становления и унификации научной терминологии // Вопросы языкознания. 1971. №1. С.14-23.

24. Греб В.Я. Синонимия и ее преодоление в процессе становления нормы немецкой анатомической терминологии // Исследования по романо-германскому языкознанию. Вып.7. Волгоград, 1977. С.37-48.

25. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация. Часть первая. Словообразующие аффиксы: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Ташкент, 1955. — 39 с.

26. Гусятинская В.С. О терминологии лекарств. Анато-

мическая терминология и названия лекарств // Сборник научных трудов Моск. пед. ин-та ин.яз. Вып.№78. М., 1973. С.159-169.

27. Даниленко В.П. Как создаются термины? // Русская речь. 1967. №2. С.57-65.

28. Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии // Терминология и норма. М., 1972. С.5-32.

29. Даниленко В.П. О кратком варианте термина // Русская речь. 1972. №5.

30. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. 1973. №4. С.76-85.

31. Даниленко В.П. “Фамильные” слова и термины // Русская речь. 1974. №2. С.147-150.

32. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977. 246 с.

33. Даниленко В.П. Об одной модели терминов-словосочетаний // Научно-техническая терминология. 1979. №10. С. 11-12.

34. Данияров Р. Научно-технические термины—словосочетания узбекского языка и вопросы их упорядочения // Ўзбек тили илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. Тошкент, 1991. 74-134-бетлар.

35. Денисенко О. Словообразовательная структура сложных имен прилагательных в русской анатомической терминологии // Актуальные проблемы русского словообразования. Ташкент, 1989. С.49-50.

36. Дониёров Р. Составли қўшма терминлар ва уларнинг имлоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. 6-сон. 41-45-бетлар.

37. Дониёров Р. Ўзбек тилининг илмий-техникавий терминлари тарихидан. Тошкент: Фан, 1978. — 116 б.

38. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Тошкент: Фан, 1977. — 160 б.

39. Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техник терминологиясини тартибга солиш масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. 3-сон. 35-40-бетлар.

40. Джураев Б.А. Структурно-семантическое исследование многозначных слов современного узбекского языка: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. Ташкент, 1985. — 19 с.

41. Жамолхонов Ҳ.А. Ўзбек ботаника терминологияси-

нинг таркиб топиш ва ривожланиши тарихидан: Филол. фанлари номзоди дис... Тошкент, 1962. — 283 б.

42. Жидебаев К. Анатомические названия в казахском языке: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. Алма-Ата, 1977. — 20 с.

43. Зокиров Қ.З., Жамолхонов Ҳ.А. Ўзбек ботаника терминологияси масалалари. Тошкент: Фан, 1966. — 44 б.

44. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. 2 томли. Тошкент: Фан, I том. 1956. — 144 б.; II том. 1959. — 456 б.

45. Исхаков Ф.Т. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. Л., 1972. С.12-14.

46. Кажибеков Е. Семантика тюркского слова: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. Алма-Ата, 1983. — 19 с.

47. Канделаки Г.Л. Основные группировки терминологических единиц упорядоченной терминологии // Вопросы языкознания. 1987. №4.

48. Каримов У.И. Неизвестное сочинение ар-Рази “Книга тайны тайн”. Ташкент, 1957. — 192 с.

49. Касымов Н. Функциональные особенности аффиксов в узбекской технической терминологии: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. Ташкент, 1979. — 21 с.

50. Касымов А.И. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. Ташкент, 1982. -20 с.

51. Квитко И.С. Термин в научном документе. Львов, 1976. — 127 с.

52. Коготкова Т.С. Опыт лингвистического описания одной терминосистемы // Культура речи в технической документации. М.: Наука, 1982. — 217 с.

53. Колесникова В.Д. О названиях частей тела в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. М., 1971. С.15-19.

54. Колесникова В.Д. К характеристике названий частей тела в алтайских языках. Л., 1972.

55. Колесникова В.Д. К характеристике названий частей тела человека в тунгусо-манчжурских языках. Очерки. Л., 1972.

56. Кононов А.Н. Родословная туркмен. М., - Л., 1958. — 193 с.

57. Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина // Линг-

вистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С.122-126.

58. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. М.: Наука, 1979. – 126 с.

59. Кудицкая Л.С. Русская медико-технологическая терминология и номенклатура. Воронеж, 1981.

60. Кузькин Н.П. К вопросу о сущности термина // Вестник ЛГУ. Сер. истории, языка и литературы. Вып.4. 1962. С.136-146.

61. Кутина Л.Л. Формирование языка русской науки. М.; Л., 1964. -219 с.

62. Лейчик В.М. Люди и слова. М.: Наука, 1982.

63. Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания. 1981. №2.

64. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961. – 158 с.

65. Лотте Д.С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М.: Наука, 1969. – 119 с.

66. Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов. М.: Наука, 1971. – 84 с.

67. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. М.: Наука, 1982. – 149 с.

68. Мадвалиев А.П. Изоҳли луғатда терминларнинг лексикографик талқинига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009, 1-сон. 56-66-бетлар.

69. Мадвалиев А.П. Термин – терминологик луғат – изоҳли луғат // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008, 6-сон. 54-67-бетлар.

70. Мадвалиев А.П. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации. Дис. ... канд.филол.наук. Ташкент, 1986. – 190 с.

71. Мадвалиев А.П. Химия терминларининг семантик усул билан ясаилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 3-сон. 52-56-бетлар.

72. Мадвалиев А.П. Ўзбек тиббиёт терминологиясининг соҳавий ва изоҳли луғатларда берилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009, 4-сон. 46-58-бетлар.

73. Мадвалиев А.П. Ўзбек тилида кимё терминлари ва уларнинг изоҳли луғатда берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008, 5-сон. 53-62-бетлар.

74. Мадвалиев А.П. Қўшма терминларнинг хусусиятлари ва уларни тартибга солиш масалалари // Ўзбек илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. Тошкент, 1991. 50 б.

75. Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. Тошкент, 1956. – 64 б.

76. Маматов А. Анатомик атамалар – бошқа терминологик системаларнинг бойиш манбаи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1984, 3-сон. 131-133-бетлар.

77. Маматов Н. Ўзбек пахтачилик терминологияси: Филол. фанлари номзоди диссертацияси. Тошкент, 1955.

78. Маматов Н. Терминнинг таърифи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1966, 1-сон. 66-68-бетлар.

79. Моисеев А.И. О языковой природе термина // Лингвистические основы научно-технической терминологии. М., 1970.

80. Никитин И. О русской анатомической терминологии // Московские университетские известия. 1987. №6. С.19.

81. Натансон Э.А. Требования, предъявляемые к научным и техническим терминам // Научно-техническая информация. М., 1966. №1. С.23-25.

82. Орузбаева Б.О. О состоянии и задачах сбора, разработки и упорядочения киргизской научно - технической терминологии // Научно-техническая терминология. 1973. №3. С.13-16.

83. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. М., 1961. С.46-54.

84. Реформатский А.А. Об одном издании Комитета технической терминологии АН СССР // Вопросы языкознания. 1962. №4. С.142-145.

85. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. М., 1968. С.121-122.

86. Сендровиц Е.М. Названия частей человеческого тела русского языка: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. М., 1970. – 21 с.

87. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. М., 1989.

88. Терминология и норма. М.: Наука, 1972.

89. Турсун Улуғ. Терминология масалалари. Тошкент: Ўзнашр, 1933. – 25 б.

90. Турсунов У. Ўзбек терминологиясининг бойиш йўллари // Самарқанд давлат университетининг асарлари. Янги сер. Самарқанд, 1959. 102-сон. 9-10-бетлар.

91. Усманов А. Вопросы узбекской научной терминологии // Вопросы изучения языков Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1952.

92. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. Тошкент: Ўқитувчи, 1968. – 32 б.

93. Хусанов А. Названия болезней и их симптомов в узбекском языке: Автореф.дис. ... канд.филол.наук. Ташкент, 1982. – 20 с.

94. Шкляр Б.С. О медицинской терминологии // Клиническая медицина. 1960. №11. С.18.

95. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л.: Наука, 1977. – 192 с.

96. Ўзбек орфографияси ва терминологиясига доир масалалар. Тошкент, 1952. – 104 б.

97. Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Тошкент: Фан, 1975. – 610 б.

98. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан, 1981, – 313 б.

99. Қосимов А. Доришунослик терминларини тартибга солиш тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1975. 5-сон.

100. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари. Тошкент: Фан, 1985. – 124 б.

101. Фуломов А.Ф., Асқаров М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – 315 б.

102. Ҳикматуллаев Ҳ. Абу Али ибн Синонинг “Юрак дорилари” номли рисоласи. Тошкент: Фан, 1966. – 180 б.

103. Ҳикматуллаев Ҳ. Х асрга оид тиббий асарнинг топилган туркча таржимаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. 2-сон.

104. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1980 - 447 б.

105. Хусанов А. Тиббий терминлардаги баъзи чалкашликлар ҳақида // Ўзбек тили грамматик қурилиши ва лексикологияси масалалари. Самарқанд, 1979.

2. АНАТОМИЯ ДАРСЛИКЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНМАЛАРИ

1. Аҳмедов Н.К. Нормал ва патологик анатомия билан физиология. Тошкент: Медицина, 1980. – 400 б.
2. Аҳмедов Н.К. Одам анатомияси. Тошкент: Медицина, 1987. – 295 б.
3. Воробьева Е.А. Анатомия ва физиология. Тошкент: Медицина, 1977. – 475 б.
4. Гусев А.С., Сергеев Ю.П. Анатомия (В.Раҳимов тарж.). Тошкент: Медицина, 1969. – 350 б.
5. Кабанов А.Н. Одамнинг анатомия ва физиологияси. – Тошкент: Ўздавнашр, 1946. – 166 б.
6. Кабанов А.Н. Одамнинг анатомия ва физиологияси. – Тошкент: Ўқувпеддавнашр, 1954. – 257 б.
7. Колесников Н.В. Одам анатомияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – 455 б.
8. Логинов А.В. Физиология билан одам анатомияси асослари. Тошкент: Медицина, 1985. – 502 б.
9. Лункевич В. Ерда ҳаёт қандай пайдо бўлди. Тошкент-Самарқанд: Ўздавнашр, 1926. – 36 б.
10. Малиновский А.А. Одам гавдасининг тузилиши ва ҳаёти (В.Раҳимов таржимаси). Тошкент: Ўздавнашр, 1949. – 76 б.
11. Маърупов А.И. Умумий патологик анатомиядан амалий машғулот. Тошкент: Ўздавнашр, 1962. – 252 б.
12. Маърупов А.И. Хусусий патологик анатомиядан амалий машғулот учун қўлланма. Тошкент: Медицина, 1965. – 321 б.
13. Одам анатомияси Ҳ.З. Зоҳидов, Ҳ.З. Худойбердиев, Р.А. Алави, К.Н. Аҳмедов. Тошкент: Медицина, 1968. – 396 б.
14. Одам анатомияси С.А. Долимов таҳрири остида. 2 томлик. Тошкент: Медицина, 1-том. 1964. – 396 б.; 2-том. 1968. – 342 б.
15. Одам анатомияси (Педагогика институтлари учун программа). Тошкент: Медицина, 1962. – 396 б.
16. Тонков В. Одам анатомияси (В.Раҳимов таржимаси) 1-том. Тошкент, 1949.

17. Тонков В. Одам анатомияси. 2-том. Тошкент, 1950.
18. Тонков В. Одам анатомияси. 3-том. Тошкент, 1955.
19. Худойбердиев Р.И. ва бошқалар. Одам анатомияси. Тошкент, 1975. – 739 б.
20. Худойбердиев Р.И. ва бошқалар. Одам анатомияси. III нашр. Тошкет, 1993.
21. Худойбердиев Р.И. Ўзингизни биласизми? Тошкент: Медицина, 1986. – 40 б.
22. Эйгорн А.Г. Патологик анатомия ва патологик физиология. 3-нашри. Тошкент: Медицина, 1978. – 532 б.
23. Юнусов А.Ю. Одам анатомияси ва физиологияси. Тошкент: Ўқувпеддавнашр, 1952. – 287 б.
24. Ягодовский К.П. Кишининг гавдаси. Тузатилган 2-босмаси. Тошкент-Самарқанд, 1929. – 63 б.
25. Қодиров А. Одам анатомияси ва физиологиясидан амалий машғулот. Тошкент: Ўқитувчи, 1968. – 92 б.
26. Қодиров А. Одам анатомияси ва физиологиясидан амалий ишлар. 2-нашр. Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 96 б.
27. Фафуров А.Т. Одамнинг пайдо бўлиши. Тошкент: Фан, 1971.- 36 б.

3. ЛУҒАТЛАР

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томли. - 1-4-томлар. Тошкент: Фан, 1983-1985.
2. Асқаров А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Лотинча-ўзбекча-русча нормал анатомия луғати. Тошкент: Ўздавмеднашр, 1964. – 265 б.
3. Асқаров А.А., Зоҳидов Ҳ.З. Русча-ўзбекча лотинча нормал анатомия луғати. Тошкент, 1971.
4. Асғар А., Нажмиддин Т.Х. Лотинча-ўзбекча-русча нормал микроскопик анатомия терминлари сўзлиги. Тошкент: Ўздавнашр, 1934. – 127 б.
5. Аттуҳфатуз закиятү филлуғатит туркия. Тошкент: Фан, 1968. – 279 б.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

7. Аҳмедов Н.К., Куликов Ю.А. Анатомиядан лотинча-ўзбекча-русча луғат. Тошкент: Абу Али ибн Сино, 1995. – 200 б.

8. Гараев А. Словарь терминов по физиологии человека и животных. Баку, 1964. – 99 с.

9. Ибодов Н.А. Анатомиядан қисқача лотинча-русча-ўзбекча луғат. Тошкент: Медицина, 1982. – 86 б.

10. Мирзаев Х. Латинско-русско-таджикский анатомический словарь. Душанбе: Таджикгосиздат, 1966. – 96 с.

11. Муаллифлар. Тиббиёт қомусий луғати. Тошкент, 1994. – 288 б.

12. Муаллифлар. Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли луғати. Тошкент, 1996. – 528 б.

13. Назарова Х. Бобур асарлари учун қисқача луғат. Тошкент: Фан, 1972. – 190 б.

14. Поппе Н.Н. Монгольский словарь “Муқаддимат ал-адаб”. Ч. 1,2. М. - Л., 1938 – 452 с.; Ч.3. 1938. – 556 с.

15. Русча-ўзбекча медицина луғати. Тошкент: Ўздавмеднашр. I том, 1962. – 368 б; II том, 1971. – 456 б.

16. Русча-ўзбекча мукамал луғат. Тошкент-Самарқанд: Ўздавнашр, 1927. – 685 б.

17. Усмонхўжаев А., Маҳмуд М., Тўрахонова М., Ҳамраев М. Ўзбек халқ табobati атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 308 б.

18. Юдахин К. Қисқача ўзбек-рус луғати. Тошкент: Ўздавнашр, 1927. – 816 б.

19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II жилд. М., 1981.

20. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

21. Қосимов А.И., Қосимова М. Инглизча-ўзбекча-русча, ўзбекча-русча анатомик терминлар луғати. Тошкент, 2006, 175 б.

22. Қосимов А.И. Тиббиёт ходимлари луғати (русча-ўзбекча, ўзбекча-инглизча-русча тиббий терминлар). Тошкент, 1998. 272 бет.

23. Қосимов А.И. Тиббий терминлар изоҳли луғати. I жилд.

Тошкент, 2003. — 472 бет; II жилд. Тошкент, 2003. — 568 бет; III жилд. Тошкент, 2008. — 576 бет; IV жилд, Тошкент, 2008. — 480 бет.

24. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. — 166 б.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	4
Термин ва терминология муаммолари	6

I БОБ

Анатомия терминологиясининг тараққиёт тарихи ва мавзуй гуруҳлари	19
1.1. Тараққиёт босқичлари	19
1.2. Ўзбек анатомия терминологиясининг мавзуй гуруҳлари	45

II БОБ

Ўзбек тили анатомик терминларининг ясалиш усуллари	56
2.1. Анатомик терминларнинг семантик-синтактик усул билан ясалиши	56
2.2. Анатомик терминларнинг морфологик усул билан ясалиши	69
2.3. Анатомик терминларнинг синтактик усул билан ясалиши	76

III БОБ

Ўзбек тили анатомия терминологиясидаги баъзи нуқсонлар ва уларни бартараф этиш масалалари	90
Хулоса	113
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	115

Зухра Мираҳмедова

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ АНАТОМИЯ
ТЕРМИНОЛОГИЯСИ ВА УНИ ТАРТИБГА
СОЛИШ МУАММОЛАРИ**

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
Илмий кенгаши томонидан ташрга тавсия этилган.*

Муҳаррир:

М. Содиқова

Техник муҳаррир:

И. Караджаев

Мусахҳиҳ:

М. Саидова

Нашриёт рақами з-007.

Теришга берилди 8.02.2010 й.

Босишга рухсат этилди 02.04.2010 й.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$, «Virtec Times Uz» гарнитурасида
офсет босма усулида босилди. Ҳисоб-нашр. т. 8,0.

7,0 ҳисоб нашр. таб.

Тираж 500. 44-сон буюртма.

Баҳоси келишилган нарҳда.

ЎЗР ФА «Фан» нашриёти:

100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

Нашр Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти компьютер
бўлимида тайёрланган оригинал макетга
тўла мувофиқ равишда «Муҳаррир нашриёти»
матбаа бўлимида амалга оширилди.
100060, Тошкент, Элбек кўчаси, 8-уй.